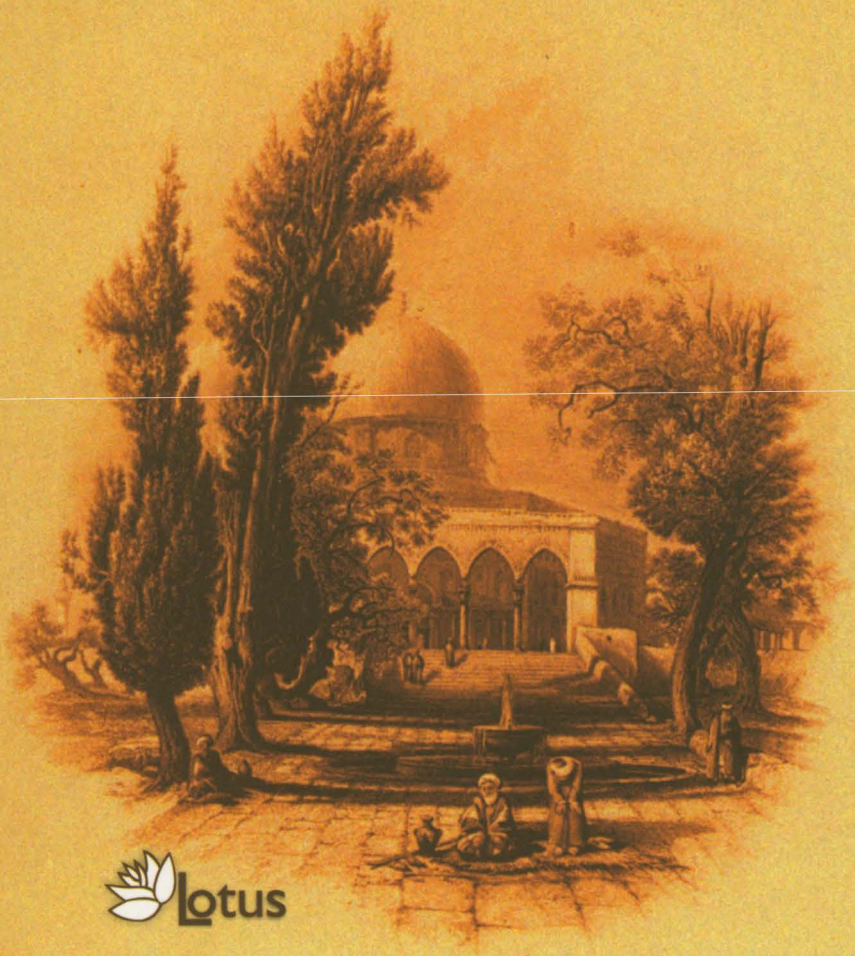

PIERRE LOTI
KUDÜS

Çeviren, H. Erdal Yalt

Lotus

KUDÜS

- 1895 -

Pierre Loti

KUDÜS

- 1895 -

PIERRE LOTI

Çeviren
H. Erdal Yalt

Lotus

LOTUS YAYINEVİ – 68
KUDÜS | PIERRE LOTI
Çeviren, H. Erdal Yalt
ISBN 978-975-6665-67-1
Yayıncı Sertifika No: 13267

© H. Erdal Yalt
© Lotus Yayınevi, 2011
Bu çevirinin tüm hakları Lotus Yayınevi'ne aittir.
İzinsiz kopyalanması hukuki sorumluluk doğurur.

Baskı Notları
Lotus Yayınevi, Nisan 2011, Ankara (1000 Adet)

Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni Likya
Font New Century Schoolbook, 11 pt

Baskı Bizimrepro Ofset Matbaacılık
Büyük Sanayii 1.Cadde Alibey İşhanı No: 99 / 22 İskitler / ANKARA
T (0312) 341 10 20

LOTUS YAYINEVİ
LOTUS YAYIN GRUBU
e-posta lotus@lotuskitap.com
www.lotuskitap.com

LOTUS YAYINEVİ, *ERSAN-ER Yayın Reklam Matbaa Bilgisayar Bilişim ve İletişim Ticaret Limited Şirketi* yayın markasıdır.

İÇİNDEKİLER

§

Başlarken [Çevirenin Önsözü] 7
I 9
II 11
III 14
IV 24
V 40
VI 42
VII 46
VIII 57
IX 71
X 78
XI 85
XII 89
XIII 91
XIV 106
XV 111
XVI 120
XVII 127
XVIII 132
XIX 137

XX 141
XXI 146
XXII 161
XXIII 165

BAŞLARKEN
[Çeviren'in Önsözü]

1895 Yılının sonlarında, Fransa'da yayınlanan *Revue de Clergé Français* mecmuasında yer alan bir makaleye göz atıyorum. L. Birot imzalı bu makale, Loti'nin *Kudüs* adlı eserini dindar bir Fransız gözüyle incelemekte. Loti'nin insanı hayran bırakan tasvirlerini bir ressam ustalığıyla yapılmış tablolara benzeten L. Birot, iman arayışı içindeki yazarın bu çabasındaki başarısızlığının nedenlerini incelemeye çalışmış.

19. Yüzyılı "acılarla dolu bir devir" olarak tanımlayan Loti, ömrünün sonlarına doğru I. Dünya savaşını ve ardından gelen Türk İstiklal Savaşı'nı görebilmiş. Kendi ülkesinin hükümetine karşı çıkıp Türkiye'yi savunmuş. Atatürk'le mektuplaşmaları olmuş. O da, her başarılı yazar gibi dostları ve düşmanları olan biri. Bazıları tarafından göklere çıkarılırken, bazıları tarafından, örneğin Nazım Hikmet tarafından şiddetle eleştirilmiş.

Eserin yazıldığı 19. Yüzyıl sonları, dini inançların Avrupa'da pek de, –Fransız entelektüellerinin ifade şekliyle– 'moda' olmadığı bir dönem: yüz yıl kadar önce gerçekleşmiş olan Fransız İhtilâli'nin sıcak izleri hâlâ hissedilmekte; yaklaşmakta olan I. Dünya Savaşı ve Rusya'da başlayacak Kızıl İhtilâl'in ayak sesleri duyulmakta.

Avrupa'da, farklı dini görüşteki insanların 'cadı' diye yakılarak öldürüldüğü devirlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir özgürlük yaşandığı batılı tarihçiler tarafından da kabul ediliyor. Kültürel emperyalizmi tanımayan Osmanlı'nın, yıkılış dönemindeki savaşlar sıra-

sında uzak yerlere gönderdiği Anadolu çocuklarının yerli halktan yeterli yardım görememesinin nedenlerinden bazılarını acaba buna bağlamak mümkün mü?

Samuel A. Weems 2002'de yayınlanan *Armenia* adlı kitabında şöyle demekte: "Eğer Türkler geçmişte başka dinlere ve toplumlara karşı daha az hoşgörülü olsalardı, bugün yaşadıkları pek çok sorunu yaşamayacaklardı."

Tarih boyunca büyük ve mucizevî olaylar yanında, büyük acıların da yaşandığı Orta Doğu'da barışın gerçekten var olduğu tek dönemin, Osmanlı-Türk dönemi olduğu başka uluslarca da kabul edilmekte. Fakat ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu kaçınılmaz sona doğru yaklaşırken, artık polis görevi görmekten başka bir şey yapamadığı Orta Doğu'da, batılı casuslar cirit atmaktaydı.

1895 Kudüs'ünü ve çevresini kendine özgü bir üslupla anlatan, Türklere ve İslam dinine hayranlığını hiç çekinmeden 19. Yüzyılın bağnaz Avrupa'sına cesurca bağıran Pierre Loti'ye saygı duymamak mümkün mü?

H. Erdal Yalt

Not: Çeviri sırasında eklediğim kısa dipnotların okuyucuya kolaylık sağlamaktan başka bir amacı yoktur. Ayrıntılı ve daha doğru bilgiler için Kudüs hakkında yayınlanmış başka kaynaklara başvurmakta yarar olabilir.

I

O crux, ave spes unica!
(Selam, ey çarmıhtaki tek kurtarıcı!)

Kudüs!.. Parlaklığı sönmekte olan bu ad!.. Nasıl da hâlâ ışık saçıyor zamanın ve tozların içerisinden. Öylesine ki, bu inançsız haç seferim süresince tuttuğum notların başına onun adını koymam, kendimi kutsal şeylere saygısızlık eden biri gibi hissetmeme neden oluyor.

Kudüs!.. Bu dünyada benden önce yaşamış pek çok kişi onun hakkında öyle derin, öyle görkemli eserler yazmış ki... Ama ben yalnızca şimdiki hüzün verici halini ve yıkıntılarını yazmak istiyorum. Büyük ve aziz gölgesi artık silinmekte olduğundan, yaşamakta olduğumuz bu devrin bitiminde arkamızdan gelen kuşaklar belki de onu hiç göremeyecek...

Belki de bu, sona ermekte olan bu acılı yüzyılda[1] yaşamış bir insana, yalnızca bana özgü bir izlenim. Ama bana benzer bazı insanlar; karanlık çağımızdan sıkılmış olanlar, bilinen dinlerden uzakta, her şeyin düşüp yok olacağı karanlık bir çukurun kenarında duranlar; İsa'nın getirdiği ilâhi kurtuluşu ve teselliyi bulma umuduyla ardımdan gelebilir. Ah!.. Zaten gerçekte bundan başka hiç bir şey var olmadı ki; geri kalan her şey boşluk ve yokluktan ibaret; yalnızca soluk yüzlü modern filozofların fikirleri değil, binlerce yıllık Hint ilminin sırları, eski parlak görüşlü âlimlerin buluşları da buna

[1] 19. yüzyıl.

dahil. İçinde bulunduğumuz uçurumdan, eski zamanların Kurtarıcısına[2] doğru tanımı zor ve hüzünlü bir hayranlık yükseliyor.

Gerçekte, kitabımı tahammül edip de okuyabilecek kişiler ancak, Yegâne Umut'u bulmuş ama kaybetmiş olanlardan; benim gibi, inançsızlığına rağmen kalbi dualarla dolu, gözleri yaşlı, dizleri üzerinde sürünerek Kutsal-Mezar'a[3] gelenler arasından çıkabilir...

[2] İsa'ya.

[3] Kutsal-Mezar Kilisesi: Hıristiyanların İsa'nın mezarının bulunduğuna inandıkları Kudüs'deki kilise.

II

Pazartesi, 26 Mart

Bugün Paskalya Yortusunun Pazartesisi. Çöl dönüşü, Gazze'nin ortasındaki bir mezarlıkta, çadırlarımızın içinde uyanıyoruz. Artık çevremizde ne bedeviler, ne de develer var. Yeni adamlarımız Maronitler. Yeni hayvanlarımızın, atlarımızın ve katırlarımızın eğerlerini çabucak yerleştirip koşumlarını takıyorlar. Kudüs'e doğru yola çıkıyoruz.

Gazze şehrinden sorumlu paşanın yanımıza verdiği iki muhafız öndeki kalabalığın kenara çekilmesini sağlarken, pazar yerlerini boydan boya geçiyoruz. Sabah vakti, insanların çeşme başlarında toplaştığı dış mahallelerdeyiz: koyun derisinden yapılma kaplarına su doldurup eşeklere yüklüyorlar. Palmiyelerin altında boylu boyunca sıralanmış harap duvarlar, kapılar ve diğer kalıntılar görülüyor. Nihayet kırların sessizliğine kavuşuyoruz, arpa tarlaları ve yüz yıllık zeytin ağaçları arasındayız. Kudüs'e uzanan kumlu yolun başında muhafızlarımızdan ayrılıyoruz.

Yolu sol tarafımızda bırakıp yeşil arpa tarlaları arasından geçen ve Hebron'a uzanan patikaya sapıyoruz. Bu değişiklik, kutsal şehre varmamızı kırk sekiz saat kadar geciktirecek, ama buraları ziyaret eden hacılarda, (Hz.) İbrahim'in kabrine uğrama âdeti var.

Günümüzün hesabıyla on fersahlık yol. Kadife arpalar arasında ilerliyoruz. Aralarında sürülerin bulunduğu

asfodel[4] kümeleri var. Otların güzel yeşili üzerine kurulmuş, birbirinden uzak Arap kampları görülüyor. Bir yatırın kireç beyazı kubbesinin etrafına kümelenmiş, fellahların yaşadığı gri toprak kulübelerden oluşan köylere rastlıyoruz.

Gün boyu çok sıcak olan güneş, akşam yaklaştığında iç karartıcı bir sisle kaplanıp soluk, beyazımsı bir renk alırken, kuzeye doğru katettiğimiz yolun bilincine varıyoruz. Arpa tarlalarının bitiminde dağlık bir bölgedeyiz ve bir süre sonra da geceyi geçirmeyi planladığımız Beit-Jibrin önümüzde beliriyor.

Burası "sütün ve balın aktığı" gerçek Vaat edilen Toprak. Her yer yemyeşil: Mayıs ayının otlakları, tepeler arasındaki bitkiler, yer yer sağlıklı ve mükemmel zeytin ağaçları. Kısacası ilkbaharın nefis yeşili. Kalın otların üzerinde yürürken kırmızı dağ lalelerinin, menekşelerin ve sıklemenlerin arasından geçiyoruz. Hava, çiçeklerin parfümüyle dolu. Ortada, koyunların ve keçilerin su içtikleri, ayna gibi parlayan küçük bir göl var.

Tepelerden birinin üzerinde sürülerin gecelemek üzere geri götürüldüğü eski küçük bir Arap köyü var. Biz kampımızı çiçeklerin ve yüksek otların arasına kurarken, öküzler ve koyunlar, bitmez tükenmez sıralar halinde önümüzden geçip, azizleri ve peygamberleri çağrıştıran uzun elbiseli ve sarıklı çobanlar güdümünde, toprak duvarlı ağıllara kapatılmaya gidiyorlar. Kucaklarında yeni doğmuş kuzuları şefkatle taşıyan küçük çocuklar onları takip ediyor. En arkadaki yüzlerce keçi,

[4] Çirişotu

dar sokakların kurumuş çamuru içinde kaybolup gitmişler; karga gibi siyah parlak yünleri, tek bir parça oldukları izlenimi veriyor. Uzun ve ardı ardına gelen kesintisiz sıralar halinde ilerliyorlar. Beit-Jibrin'in bu küçük köyünün bu kadar hayvanı barındıracak olması akıl alacak gibi değil!.. Onların geçişleriyle birlikte sağlıklı bir ahır kokusu, sâkin kırların parfümüne karışıyor.

Kutsal kitapta bahsi geçen bir zamanların kırsal yaşamı, burada tüm sadeliği ve haşmetiyle yeniden ortaya çıkmış.

III

Salı, 27 Mart

Sabahın ikisine doğru, henüz gecenin tüm karanlığı ağaçlar ve otlarla kaplı bu topraklar üzerindeyken, Beit-Jibrin yönünden gelen, duygulu ve huzur verici ezan sesleri, üzerimizden geçip uyanmakta olan uzak kırların tazeliğine yayılmaya başlıyor. Ezanın coşkun çağrısı insanlara, yokluğu ve ölümü bir kez daha hatırlatıyor.

Birer çoban olan müezzinler toprak damların üstüne çıkmış, ağırbaşlı ve heyecan dolu bir koronun kanon yapışındaki dalgalanmalar gibi ezan okuyarak, Allah'ın ve peygamberin adını anıyorlar; İncil'in doğduğu, İsa'nın doğduğu topraklarda...

* * *

Koyunların çıkıp kırlara yayılmaya başlayacağı sabah saatinde, biz de kalkıyoruz. Çöllerde bilinmeyen yağmur, çadırlarımız üzerinde trampet çalarken, içinde bulunduğumuz yeşil cenneti suluyor.

Vadideki şeyh yanımıza gelip, dün gece uzak otlaklardaki koyunlarla ilgilenmek zorunda kaldığından bizi ziyarette geciktiği için üzgün olduğunu söylüyor. Aralıksız yağan yağmur altında onunla birlikte köye doğru çıkarken, içinden geçtiğimiz ıslak uzun otlar, zambaklar ve dağ laleleri, uzun giysilerimizin eteklerinin dokunuşuyla eğiliyor.

Bu ülkedeki iki bin yıllık Beit-Jibrin şehri, antik Gazze ve antik Hebron şehirleriyle kıyaslandığında, genç kabul edilebilir. Burası Ptoleme'nin Bethogabris'i[5], Septimius Severus'un Eleutheropolis'i[6], haçlılar zamanında da piskoposluk olmuş. Günümüzde, İncil'in onunla ilgili acımasız kehanetleri gerçekleşmiş durumda. Idumea[7] ve Filistin'in diğer şehirleri gibi kasvetli. Çiçeklerden oluşmuş mükemmel halının altında yatıyor. Artık burada çoban kulübelerinden, ahırlardan ve dağ lalelerinin kırmızıya boyadığı toprak damlardan başka bir şey yok. Bir zamanların güçlü surları otlar içinde kalmış. Yarısı toprak altındaki yıkıntılar arasında, iri yoncalar, böğürtlen dalları ve asfodeller görülüyor. Haçlı piskoposların ayin yaptığı katedral kalıntısının korint başlı beyaz mermer sütunlarıyla çevrili sahın[8] ise, Bedevilerin ve keçilerin bekleştiği bir yer haline gelmiş.

Sabahın erken saatinde atlarımıza binip yola koyuluyoruz. Hava hâlâ kapalı ve iç karartıcı ama sonunda yağmur durmuş. Öğle vaktine kadar arpa tarlalarının ortasında yer alan çiçekli bir patikayı takip ederek Judea'nin[9] yaylalarına çıkmaya devam ediyoruz. Birbiri ardına sıralanmış tepelerin üzerine atılmış halılar gibi duran, gri dalları ve koyu renkli yapraklarıyla zeytin ağaçları göze çarpıyor.

---

[5] Mısır firavunu Ptoleme'nin Filistin'de kurduğu şehir.

[6] Roma imparatoru Septimus Severus'un aynı yerde kurduğu şehir.

[7] İdumea: İsrail'in güneyinde bir bölge.

[8] Sahın (mimarlık): Cami ve kiliselerde üstü kubbe ile örtülü kısım.

[9] Judea: Yahudi veya Yahudiye.

Bagajlarımızı ve çadırlarımızı taşıyan diğer kervan, çölde olduğu gibi gene öğle vakti yanımızdan geçiyor. Bizimkinden çok farklı: Suriyelilerin güdümünde yeşillik bir patikadan ilerliyor. En önde giden *kaptan katır*, sürünün en güzel, en akıllı hayvanı. Koşumları incili danteller ve deniz kabuklarıyla süslenmiş. Boynundaki kocaman çan, diğerlerinin bu sesi duyup takip etmesini sağlıyor.

* * *

Yukarı çıktıkça üzerinde ilerlediğimiz patika dikleşirken, çevremiz kayalık bir görünüm alıyor; arpa tarlaları artık yerlerini çalılıklara ve asfodellere bırakıyor. Saat üçe doğru, uzun bir süredir içinde mahsur ilerlediğimiz derin boğazın ucuna vardığımızda, birden kendimizi geniş bir düzlüğe yüksekten bakar buluyoruz. Gerimizde ve ayaklarımızın altındaki, Gazze'nin ovaları ve şahane arpa tarlaları sanki uzaklardaki yeşil bir deniz gibi. Ve, daha da uzaklarda, sonsuz uzaklarda, içinden geçip geldiğimiz çölün bir bölümü, ufka yayılmış pembelikler halinde görünüyor. Önümüzde ise, çok farklı bir bölge ortaya çıkıyor; Moab dağlarının gökyüzüne uzanan dumanlı tepelerinin eteklerinde tamamen insan eliyle yapılmış, gri taşlardan bir ülke. Birbiri ardına sıralanmış düzgün duvarlar kademeler halinde göz alabildiğince yükseliyor: Hebron'un bağları, İncil'de bahsi geçen olaylar zamanındaki gibi asırlardır aynı yerlerde durmakta.

Nisan gelmediği için henüz yaprakları yok; dev bağ kütükleri birden fazla kollara ayrılmış, yılanlar gibi eği-

lip bükülüp yerlere değiyorlar; genel görünümleri değişmemiş. Bu çakıllı, kül rengindeki kırsal alanda, uzaklardaki tek tük zeytin ağacı, küçük demet yapraklarıyla kendini gösteriyor.

Uzaklarda, geçmekte olduğumuz patikanın sonunda, yılan gibi kavis çizen uzun beyaz bir şerit görülüyor. Bu bir yol. Avrupa'dakiler gibi araba ile gidilebilecek, tozuyla, parke taşıyla gerçek bir yol! Ve tam o anda iki araba geçiyor!... Vahşi insanlar gibi şaşkın bakıyoruz.

Kudüs'ten gelen bu yol, bağları ve incirlikleri çevreleyen duvarlar arasından geçip Hebron'a iniyor, ve biz de onu takip edeceğiz. Bir ayı aşkın bir süreyi hayvanlarımızın sırtında kaygan patikaların, çakılların üzerinde, sivri kayaların, tehlikeli yarıkların arasında geçirmiştik. Sonunda bu düz yola ulaştığımıza memnunuz.

Seyahat ajanslarının gürültülü turistleriyle dolu iki arabası daha önümüzden geçiyor: başlarında mantar kasklarıyla erkekler, yeşil tüllere sarılı samur kürklü şapkalarıyla tombul kadınlar. Böyle bir şey görmeye hazır değiliz. Doğu ülkeleri için kurduğumuz tüm hayaller, ilahi umutlarımız darmadağın oluyor. Derin düşüncelerimiz ve tüm hürmetimizle peygamberlerin yolundan ilerlerken, onların bu kutsal topraklardaki saygısız bağrışmaları ve kahkahaları bizleri şaşırtıyor!..

Neyse ki arabalar çabuk uzaklaşıyor; Hebron'da henüz otel olmadığı için, gece olmadan yol almak istiyorlar. Hebron mutaassıp Müslümanların yaşadığı bir yer ve garip giysili bu Hıristiyanları evlerine yatıya almaya razı olmayacakları muhakkak.

* * *

Bağ teraslarının yer aldığı taşlı tepeler arasından Hebron görülmeye başlıyor. Bu şehir kırsal bölgelerdeki bitmez tükenmez bahçe duvarları ile aynı malzemelerden yapılmış. Gri taşlarla dolu bu ülkede, gri taşlardan yapılmış bir şehir; her bir evde üst üste konmuş kübik taşlardan oluşan bir tonoz var. Hepsi aynı ve her birinin duvarında yan yana açılmış bir çift küçük pencere görülüyor. Bu temiz ve sağlam görünüm, çevrenin renklerine tam uyumuyla bizi şaşırtıyor. Aralarından beş altı minarenin yükseldiğini görüyoruz.

Adet olduğu üzere kampımızı şehrin girişine yakın, yol kenarında, birkaç zeytin ağacının kümelendiği bir yere kurmaya karar veriyoruz. Bugün pek de hızlı yol alamayan çıngıraklı katırlarımız bizden biraz önce varmışlar. Arap ve Yahudilerden oluşan uzun elbiseli kalabalık bir seyirci topluluğunun ortasında bagajlarımızı açmaya başlıyoruz.

* * *

Güneşin batmasına bir saat kala çadırlarımızı kurma işini tamamlıyoruz. Hebron'un gri görünümlü tekdüzeliği, çevresini ve şehri oluşturan taşlar, dağı kaplayan taş duvarlar, iyice alçalan güneş tarafından altın rengine boyanıyor.

Büyük camiye doğru yaya çıkıyoruz. Yeraltındaki girilmez dehlizler, (Hz.) İbrahim'in, Saba Melikesinin, İzak'ın ve Yusuf'un gerçek mezarlarını barındırmakta.

Kalabalık gruplar halinde sokaklarda dolaşan Arapların ve Yahudilerin elbiseleri, badanasız ve boyasız, doğal görünümdeki duvar önünde tezat oluşturuyor.

Bu evlerden bazıları patrikler gibi yaşlı; bazıları ise yeni, inşası henüz tamamlanmış; ama hepsi aynı: asırlara meydan okuyacak güçte benzer masif duvarlar, birbiriyle uyumlu benzer kübik taşlar ve yan yana oyulmuş aynı küçük pencereler. Bu görünümde tekdüzeliği bozan hiç bir şey yok ve Hebron, modern veya yabancı görünümlü yapılarla güzelliği bozulmamış nadir şehirlerden biri.

Güneş ışığını ancak dar ızgara şeritleri halinde alan taş tonozlu pazar yeri artık loş bir görünümde ve dükkânlar kapanmaya başlamış. Vitrinlerde bornozlar[10], giysiler, develer için koşum takımları ve incili başlıklar asılı; en çok da Hebron'da eski çağlardan beri yapılagelmiş boncuklar, bilezikler ve kolyeler göze çarpıyor. Etraf bulanık; toz duman içinde, baharat ve amber kokuları arasında, asırlar boyu geçenlerin çıplak ayakları ve yerlere değen uzun elbiseleri ile cilalanmış, parlak ve kaygan parke taşlar üzerinde yürüyoruz.

Yukarı çıkan dar sokaklarda, büyük camiye yaklaştıkça, sivri kemerlerin oluşturduğu karanlık köşelerden geçiyoruz; binlerce yıllık evlerin sokağa açılan kapıları, zamanla şeklini kaybetmiş yazıtlar ve heykellerle süslü. Yol boyunca bu evlerin subasmanlarının devasa taşlarına sürtünerek ilerliyoruz. İbrani krallarının yaşadığı devirlerden kalmış olmalılar. Güneş battığında, bura-

[10] Yazar, Arapların yerel kıyafetlerini "bornoz" olarak adlandırmakta.

larda gömülü sonsuz sayıda ölünün her tarafa sinmiş varlığı hissediliyor. İsrail'in kuruluş zamanındaki iç karartıcı tarihi olayların ve onları izleyen asırlardaki yığılmanın bilincine varıyoruz. Eğer her şey gizli kapaklı, geçilmez ve zıt olmasaydı, bu eski topraklarda yapılacak araştırmalar daha kim bilir ne sırlar açığa çıkarırdı.

* * *

İbrahim karısı Sara'yı Kenan ülkesinde Makpela Tarlası'ndaki mağaraya gömdü. (Kutsal Kitap: Yaradılış, XXIII, 19.)

Kambur sokakların karanlığından çıkıp İbrahim camiinin dibine geldiğimizde, akşamın altın sarısı ışığına tekrar kavuşuyoruz. Cami, tepeye çıkan yolun ortasında geniş bir düzlüğe kurulmuş. Güçlü gölgesi ise, peygamber ve oğullarının dört bin yıldır uyumakta olduğu Makpela mağarasını örtüyor.

Mağara, Seor'un oğlu Hititli Efron'dan dört yüz gümüş sikkeye alınmış!... Buraya en son Haçlılar inmiş. Mağarayı tanımlayan eldeki en son kayıtlar Şehit Antonin'e ait (VI. asır). Bugünse içerisi Müslümanlara bile yasak. Hıristiyan ve Yahudilere gelince, onlara camiye giriş de yasak. Ne baskı, ne kurnazlık, ne de altın vererek girebiliyorlar. Ve yirmi yıl kadar önce sultanın emriyle Galler prensinin ziyaretine açıldığı zaman, Hebron halkı silahlarına sarılacak duruma gelmişti.

Ziyaretçiler yalnızca, bu kutsal yeri çevreleyen yüksek duvarların arasına sıkışmış dar yoldan yürüyerek turlayabiliyorlar. Abidenin devasa görünümlü temel taşlarının tamamı, Davut peygamber tarafından İbrani-

lerin babasının şerefine yaptırılmış. Çok eski devirlerden kalma gibiler. Arapların yaklaşık iki bin yıl sonra eklediği mazgallı yüksek duvarlar bile çok eski görünüyor. Hıristiyanlar ve Yahudiler, eğilip başlarını yere yakın bir oyuktan sokarak yerdeki kutsal taşları öpebiliyorlar. Ve bu gece İsrailli fakir hacılar, secde eder vaziyette, saklanan tilkiler gibi boyunlarını uzatıp dudaklarını atalarının mezarına dokundurmaya çalışıyorlar. Bu kapalı yerlere girmeye hakkı olan sevimli ve alaycı Arap çocuklar, gülümseyerek onlara tepeden bakıyor. Bu oyuğun ağzı ve iç cephesi asırlardan beri değen onca el ve onca saç nedeniyle yağlanmış, cilanmış gibi parlak bir hal almış. Zaten sürekli dokunulduğu için Davut'un mezarının her taşı, yağlanmış gibi ışıldıyor. Bu yer, insanoğlunun kutsal saydığı, her devirde ziyarete gelip dua ettiği en eski yerlerden biri.

Çevreyi dolanan yol, tepeye yaklaşırken, bir yerde mabedin üstünden geçiyor, ve kutsal duvarların içi görülüyor; üç minare, üç peygamberin yattığı yerleri belirlemekte. İbrahim'in mezarının yerini belirler durumdaki orta minare, doğal bir kaya gibi düzensiz bir yapıda. Üstünde kireç katmanları var. En tepesindeyse devasa bronz bir hilâl yer alıyor.

İşte buradaki alan ve hareketsiz gibi duran karşı tepelerin silueti, İbrahim'in bu mezar yerini Seor'un oğlu Efron'dan satın aldığı gün de aynı görünümdeydi. Anlaşmanın yapıldığı bu yerde (Yaradılış, XXIII, 16) ve günümüzde kırsal bölgelerdeki din adamları ile ulemanın anlattıklarına bakarak peygamberin defnediliş hadisesini kafamızda canlandırmak hemen hemen müm-

kün (Yaradılış, XV, 9). İbrahim ve Beit-Jibrin vadisi ile Gazze ovasındaki diğer liderlerin pek çok ortak yönü olmuş olmalı. Ve işte o anda, 'zaman' dediğimiz şey, korkutucu olmaktan çıkıyor, buharlaşıp yok oluyor; ve, günün son ışıklarında, kutsal devirlerin, arkamızdan, uçurumun dibinden çıkıp geri geldiğini hissediyoruz.

"Beni atalarımla beraber Hititli Efron'dan alınan arazideki çifte mağaraya gömün," dedi Yakup, Mısır topraklarında ölürken. İbrahim, karısı Saba Melikesi ile beraber burada gömülü. İshak da, karısı Rebeka ve Lia da burada gömülü. (Yaradılış, XLIX29, 31)

Tarih boyunca tutulmuş kayıtlara bakılırsa, azizlerin hepsini bir araya getirmiş olan bu son derece sade türbe, her devirde sonsuz saygı görmeye devam etmiş. Oysaki eski Mısır ve Yunan mezarları, çoktandır değerlerini yitirip, bomboş kalmış durumdalar. Ve muhakkak ki Peygamberler, gelecek asırlarda da huzur içinde yatacak, milyonlarca Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi'den saygı görmeye devam edecekler.

* * *

Hava kararmak üzereyken yol kenarındaki çadırlarımıza ulaşıyoruz. Akşam olunca evlerine dönenler önümüzden geçiyor: işçiler, güzel yöresel giysili zengin satıcılar, eşeklerin arka ucunda garip bir şekilde oturan çobanlar, çoğunluğu uzun kulaklı siyah keçilerden oluşan sürüler.

Karşımızda, yolun diğer yanında bir çeşme var. Suyu kutsal olarak kabul edilmiş. Çoluk çocuktan oluşan bir kalabalık önünde sıra olmuş, dua ediyor.

* * *

Gazze'deki gibi sesli bir gece: ortalıkta dolaşan köpeklerin havlamaları, çadırlarımızın yanındaki zeytin ağaçlarına bağladığımız katırların çanlarının sesleri, atların anırmaları. Ve uzaktan, camilerin minarelerinden, müezzinlerin okuduğu kulağa hoş gelen ezan sesleri...

IV

Çarşamba, 28 Mart

Hebron'un çobanlarının sürülerini kırlara götürmeye başladığı erken saatte, biz de ayaktayız. Kayalık tepelere doğru koşuşan başıboş siyah keçi ve tekelerin arasında çadırlarımızı toplayıp atlara biniyoruz.

Havanın nane ve kır çiçekleri kokularıyla dolduğu, sakin ve temiz bir sabah vakti. Saat iki veya üçe doğru varacağımız Beytüllahim'e doğru dalgın bir halde ilerliyoruz. Bir süre için yer kavramını tamamen yitirmiş durumdayız. Arazi, Provence[11]'sı ve İtalya'nın bazı kurak bölgelerini andırıyor. Her yerde, bağları ve cılız zeytinlikleri çevreleyen taş duvarlar var. Bir de, dünden beri kendimizi alıştırmaya bir türlü fırsat bulamadığımız, üstünde araba gidebilen şu yol. Ve bir de, bize eğlenceli gelen, üstümüzdeki Arap elbiseleri; Hebron'a doğru yaya giden iki turist gurubunun dalga geçmesine sebep oluyoruz. Ama diğer yandan da bize sanki büyük şeyhlermişiz gibi bakıyorlar. Başlarındaki Suriyeli rehber Mağribi olduğumuzu söylüyor; hani şu sınırları belirsiz Magrep[12]; Filistinli Araplar için, Mısır'dan başlayıp Fas'a kadar uzanan ülke. Gerçekten de çölün bu tarafında, bizim sarındığımız beyaz yünden yapılmış büyük çarşafları kullanan yok. Bu tür giyim, Afrika'nın batı bölgelerinden gelen hacıları hemen belli ediyor.

---

[11] Fransa'nın güneyinde bir bölge

[12] Kuzey Afrika'nın batı ülkeleri; Mağrip

Arabaların ve modern yolcuların tekrar ortaya çıkmasıyla, yalnız olduğumuz zamanlarda daldığımız hayaller ve derin düşünceler, buharlaşıp gidiyor. Büyük ve saf rüyamızdan uyanmış, çok yüksek bir yerden düşmüş gibiyiz. Üstümüzdeki tebdil giysiler, çocuksu fanteziler gibi bir anda bizi rahatsız etmeye başlıyor.

* * *

Bu arada çevremizdeki kırsal alan, özel ve çok derin bir melankoliye dalıyor!.. Bağlar, zeytinlikler, alçak duvarlar artık görünmezken; onlarla beraber çalılar ve taşlar, orada burada görülen asfodeller, kırmızı dağ laleleri ve sıklamenler de yok oluyor. Gökyüzü inci griliğinde bir sisle örtülü. Önceleri ince, yarı saydam durumda, ama sonra kalınlaşıyor ve hava kararıyor. Bugünkü gezi programlarında Hebron olan turistlerle karşılaşma olasılığı artık kalmadı. Ağır adımlarla ilerleyen deve kervanlarından, ya da gruplar halinde atla dolaşan fiyakalı, ciddi görünümlü Araplardan başka kimse yok. Karşılıklı selamlaşıyoruz.

Gittikçe kalınlaşan sisle beraber, ışık da azalmaya devam ediyor. Aslında bu ne sise, ne buluta, ne de dumana benziyor. Tatlı ve hoş görüntüleri sarmalayan çok özel bir şey.

Büyük kalıntılar görünüyor uzaktan; harabeler ve ne olduğu anlaşılmayan yıkıntılar. Ayakta kalanları Yahudiye'ye yüksekten bakıyor; bir zamanlar tüm ulusların nirengi noktası olan ama şimdi hüzünlü ve terk edilmiş bu ülkeye.

Artık taş yığınlarından başka bir şey görünmez oluyor. Çalılar bile yok, her yer taş. Dağınık dev blokların bazıları yatar durumdayken, bazıları ayakta kalmış. Ve bu yaşlı ülkedeki kilise, kale, höyük ve mezarlardan artakalanlar, doğanın parçaları haline dönüşüp gerçek kayalardan ayırt edilemez olmuş. Ve yine uzakta, yol kenarında, yarı toprağa gömülü, yarı kapalı, yarı açık gömüt kapıları görünüyor. Düşünceli, dalgın bir halde yolu izleyip Beytüllahim ve Kudüs olarak bilinen yere yaklaştığımızda, içimizi tarifi zor bir korku kaplamaya başlıyor.

Her zaman hüzünlü, her zaman yalnız ve tam bir sessizlik içersindeki Filistin gözler önüne seriliyor. Düzleştirilmiş bu yol dışında kalan her şey çölü hatırlatıyor; bizim geldiğimiz diğer çöle göre daha kuzeyde olan bu yer, taşlar ve sıklamenlerle dolu. Ve şeklini kaybetmiş mabetlerin harabeleri, haçlılardan kalma kiliselerin duvar kalıntıları; bugün tamamen terk edilmiş olan çorak bölgeye garipseyen bir şekilde bakıyor. İmanla dolu eski çağlar artık sona ermiş. O devirler geri gelmemek üzere gitmiş ve insanlar bakışlarını artık batı ve kuzey ülkelerine, yeni çağların habercisi, korkunç ve buz gibi ülkelere çevirmiş. Ve buradaki bu harabeler hiç bir zaman kaldırılmayacak, –ve artık kimse Filistin'e gelmiyor; ara sıra görülen bir kaç turistten, ya da can sıkıntısından ne yapacağını bilemeyen, meraklı Sarrasin[13] ve Bedevilerden başka hiç kimse.

[13] Sarrasin: Avrupalıların (Orta Çağdan kalma bir alışkanlıkla) Müslümanlar (özelikle Araplar) için kullandığı bir sözcük.

Etrafımızdaki garip puslu bir hava güneşi karatmaya devam etmekte. Yakında tamamen görünmez olacak. Uzak cisimlerin görünmesi zorlaşıyor. Gökyüzünün grisiyle aynı renkteki taşlık tepeler, bir biri ardından yükseliyor. Karanlık siluetleri tıpkı bulutlar gibi yuvarlak. Vadilerdeki ve tepelerdeki toprak aynı renkte. Her yer, sayısız delikle mantar meşesi kabuğunu andıran, birçok katmandan oluşan ve hepsi birbirine benzeyen taşlarla dolu. Ve tüm çevremiz böyle. Her geçen saat koyuluğu gittikçe artan sisin etkisiyle silik görünüyor. İnci grisi bir gökyüzü ve inci grisi bir ülke. Ağaç yok. Monoton manzara içinde görülen tek tük çoban kulübeleri, tüm bu grilik arasında pembemsi lekeler oluşturmakta.

Gün ortasına denk gelen bu bir tür güneş tutulması, kutsal yerlere yaklaştığımızın sanki tasalı habercisi. Başlarımız eğik, bakışlarımız Doğu baharının her yerdeki küçük sıklamen, dağ lalesi ve pantekot çiçekleri üzerinde sessizce ilerlerken, tüm bir geçmişimiz, çocukluk anılarımız ve atalarımızdan miras kalan inancımız, bir an için yüreklerimizin derinliğinde canlanıyor.

Daha da yükselen dağlar bizi gölgelerine alıyor; görüşü yer yer zorlaştıran sis ise, olduğundan büyük görünmelerine sebep oluyor. Vadilerin en derininde, bir sessizlik hâkim. Atlarımızın nal seslerinden başka bir şey duyulmuyor.

Ve birden önümüzde, ilerilerde, çok yükseklerde, uzaklardaki inci rengindeki dağlardan birinin tepesinde, grili, pembeli küçük bir şehir ortaya çıkıyor. Bir masal diyarıymış gibi tam olarak ne renkleri, ne de sınırları belirli. Bulunduğumuz alçak bölgeye çok yukarıdan

bakmakta. Arap rehberimiz sakin bir şekilde pembe taşları, minareleri ve kiliselerin çan kulelerini gösteriyor: "Beytüllahim![14]"

Ah! Beytüllahim! Bu isimde hâlâ öylesine bir tılsım var ki, gözlerimizi kör etmekte. Diğerlerinin gerisinde kalmak için atımı yavaşlatmam gerekiyor, çünkü bu görüntü üzerine birden duygulanıp ağlamaya başlıyorum. Bulunduğumuz karanlık çukurun dibinden baktığımızda, orada, bulutlu dağların tepesinde, bizi kendine çeken görkemli bir ülke var. Beklemediğim bir anda gelen gözyaşlarıma hâkim olamıyorum. Son derece hüzün verici ama tatlı bir duygu içindeyim. Tanımlamakta zorlandığım ama hayranlık duyduğum bir anıya son bir dua etmek için buradayım. Bizleri teselli etmiş ama artık gitmiş olan İsa'nın ayakları dibindeyim.

* * *

"Görkemli eserler yaptırdım. Bahçeler yaptırdım. Çeşit çeşit ağaçlar diktirip etrafını çitle çevirdim. Sarnıçlar yaptırdım, fidelerin sulanması için." (Eski Ahit II, 4,5, 6.)

Öğle molamızı bir vadide, (Hz.) Süleyman'ın yaptırdığı sarnıçların yanında vereceğiz. Bir dağın arkasında kalıp artık görünmeyen Beytüllahim'e ise, ancak üçe doğru varabileceğiz.

Vadinin dibine, Filistin'in birbirine benzer her köşesi gibi unutulmuş bir yerine, Eski Ahit'te bahsi geçen yazlık saraya su sağlayan sarnıçların, dev havuzların bulunduğu yere varıyoruz. Geçen binlerce yıl içerisinde

[14] İsa peygamberin doğduğu yer.

çevresindeki her şey yok olmuş. Taşlık bir çöl ve asfodellerden başka bir şey görünmüyor. Ne saraylardan, ne bahçelerden, ne de ağaçlardan eser var.

Sarnıçların yanında yükselen kocaman bir kalıntı fark ediliyor. Mazgallı yüksek duvarları kare bir alanı çevrelemekte; dört köşesine eklenmiş, yine mazgallı, büyük kuleleri var. Leylak grisi bir sis bulutunu zar zor delip geçen soluk güneş ışığı dört duvardan ikisinin pembe, diğer ikisinin ise gölgede olmaları nedeniyle mavi görünmesine yol açıyor. Korkunç görünümlü mazgalların sivri uçları göğe yükseliyor. Çorak kalmış bu ülkede, üzerindeki gedikler ve çatlaklar oluşmuş bu yapı, büyük Selahaddin[15]'in yaptırdığı bir kale; Eski Ahit'de bahsi geçen saraydan asırlar sonra yapılmış olmasına rağmen, artık o da bir harabeye dönüşmüş. Kalenin anıtsal sivri kemerinin altından çıkan bir devenin üzerine tünemiş küçük bir Arap çocuk, sanki Mağribi şeyhleriymişiz gibi bizi saygıyla selamlıyor. Atlarımızla beraber duvarların geniş gölgesinin altında kendimize bir yer buluyoruz.

Bir süre sonra, dev duvarların oluşturduğu gölgeye iki grup daha yerleşiyor: Çimlerin üzerinde sade bir kahvaltı yapan arkeoloji turundaki dört Rum papazla, çocuklarıyla beraber Beytüllahim'den inen ve yanlarında nargileler, portakallar getirmiş olan Hıristiyan Arap kadınlar.

[15] Selahaddin Eyyubi

Doğu'nun göklerinde bugün ne kadar da soluk ve benzersiz bir güneş var ve bu ülke ne kadar da melankolik.

Molamız boyunca, sarnıçlardaki kurbağalar, bağırarak ilkbahar şarkılarını söylüyor. Onları görebilmek için kutsal duvarın üstünden eğilip bakıyoruz. Olağanüstüler, el büyüklüğündeler. Üzerinde durdukları kamışlar, ağırlıklılarından eğilmiş.

* * *

Tozlu bir yolu izleyip saat üçe doğru Beytüllahim'e ulaştığımızda, güneş sabah sisini dağıtıp yakıcı bir hal alıyor.

Adet olduğu üzere kampımız, yol kenarında, gelip geçen yolcular için ayrılmış şehir girişindeki zeytinliğe kurulurken, biz atlarımız üzerinde sokaklara dalıyoruz.

Tabii ki ilk izlenimlerimiz ve ilahi düşüncelerimiz uçup gidiyor. Buna rağmen Beytüllahim'in en azından bazı yerleri, Doğu'nun eski bir şehri olarak ilgimizi çekmeye devam ediyor.

Hebron'da olduğu gibi her yer taş. Yarım taş kubbeler görülüyor ama çatı denebilecek bir şey pek kalmamış. Dar ve loş geçitlerde ilerliyoruz. Atlarımızın nalları yerlere döşenmiş parlak taşlarda kayıyor. Herod[16] zamanından kalmış gibi eski görünümlü yüksek aşınmış duvarlar, üzerlerinde de tek tük kemerli pencereler var. Kapıların önünde oturan Suriyeliler bizim gelişimizi görünce "Aa!.. Mağribiler!.." diyor. Görüntü, zaman za-

[16] Eski İsrail kralı

man evlerin arasından şehrin oturduğu dağın diğer yamacına uzanıyor. Bitmez tükenmez kademeler halinde inen bahçeler ve meyvelikler var.

Kadınların ve giysilerinin güzelliği, Beytüllahim'in kendine özgü çekiciliğini oluşturmakta. Pembe-beyaz tenleri, kadife siyah gözleri var. İçine saçlarını topladıkları gümüş veya altın süslemeli yüksek başlıkları, bizim ortaçağ kadınlarının sert sivri külahlarına benziyor. Dini nedenle örttükleri yüzlerinde, Kutsal Bakireyi çağrıştıran beyaz muslin yaşmaklar var. Parlak renklerdeki, eski tarz dantellerle süslü ceketlerinin kolları dirseklerine kadar inmiş. İçlerinden çıkan uzun sivri uçlu gömlek kolları, uzak doğunun dini figürlerindeki gibi. Bizim XV. Yüzyıl kadınlarının ceket altındaki iç giysilerini andıran, topuklarına kadar inen koyu yeşil etekleri görünüyor. Bu eski tarz giysiler içinde ağır, dik, asil bir yürüyüşleri var. Beyaz tüller altındaki saf güzellikleriyle, özellikle kucaklarında küçük bir çocuk olanlar, eski resimlerde gördüğümüz Bakire Meryem gibi her köşe başında birden karşımıza çıkıveriyor.

* * *

Turistlerin binmek için kapı önlerinde kuyruk oluşturduğu Cook seyahat acentesinin faytonları üzerinde iğrenç bir reklam yer alıyor: "Dini hatıra eşyası yapımcısı falanca firma, ürünlerini makul fiyatlarla sunar." Sonunda Nativite[17] kilisesinin çevresindeki büyük Beytüllahim meydanına ayak basıyoruz. Oteller, resto-

[17] İsa'nın doğumu

ranlar, Avrupa benzeri vitrinleri tespihlerle dolu dükkânlar sıralanmış. Bir fayton durağı ile, ziyaretçilerin inançlarını sömürmeyi meslek edinmiş küstah yaratıklardan var...

* * *

Kiliseye ve mağaraya sırayla küçük gruplar halinde alıyorlar. Bu kutsal yerin yönetimi büyük bir Fransisken[18] manastırının rahiplerine verilmiş.

İtalyan keşişler tarafından karşılanıyoruz. Adet olan konuşmalar ve hareketlerden sonra bizi bekleme salonunda oturtup çıkıyorlar. Salonun ortasında bir yemek masası var; balmumu sürülmüş parlak örtüsünün üzerinde şarap kadehleri ve boş kâseler duruyor. Duvarlarda çeşitli şeyleri temsil eden renkli baskılar göze çarpıyor. İçlerinden biri kraliçe Viktorya'ya, bir diğeri galiba Avusturya imparatoruna ait... Gerçekte neredeyiz biz?... Sıradan bir yolcu hanında mı, sınırdaki bir köy kahvesinde mi?... Aslında bizi uyarmışlardı ama dini inançlara bu kadar da saygısızlık beklemiyordum!... Beytüllahim'in o parlak adı, zavallı bir şekilde ayağa düşmüş, ölümün soğukluğu içinde yok olmuş... Kaskatı kesilmiş, sınırsız bir hüzünle, tiksinti duygusuyla susup bekliyoruz... Ah! Bu sabah aşağıdaki vadiden baktığımızda, Beytüllahim henüz gizemli ve sevimli görünürken, neden geri dönüp çöle gitmedik?...

İşte, ziyaret sırası şimdi bizde. Bizi çağırıyorlar, İsa'nın doğduğu mağaraya götürecekler.

---

[18] Aziz François d'Assise'in müritleri

Sundurmanın altından ilerlerken ziyaretlerini tamamlayıp geri dönen, gözleri yaşlı Rus hacılarla karşılaşıyoruz. Ama, ellerinde Baedeker[19] rehberleriyle gelen geveze turistler de var. Tanrım, bunlar nasıl olabiliyor?... Bu berbat yer, Beytüllahim kilisesi olabilir mi?

* * *

Latin (*Katolik*), Ermeni ve Rum bölümlerinden oluşan bu üçlü kilisedekiler birbirlerine uzak ve düşman durumdalar. Farklı görüşteki bu Hıristiyan gruplar arasındaki kavgaları önlemek ve düzeni sağlamak için, sürekli olarak bir subay ve silahlı Türk askerleri devriye geziyor.

Bugün tamamen yeraltında kalmış olan mağara girişini aşağıda görüyoruz. Büyük bir olasılıkla burası II. Yüzyıldan kalan inanışlara göre, İsa'nın doğduğu yer. Çünkü eskiden antik Beytüllahim'in girişindeki bu mağara, otelde kalmaya gücü yetmeyen fakir yolculara barınak görevi görürmüş.

Aşağı inen iki merdivenden biri Latinler ve Ermeniler, diğeri Rumlar için ayrılmış. Mermer dar bir kapısı var. Hıristiyanlığın ilk zamanlarından beri burayı kafileler ve ayin alayları halinde ziyaret eden binlerce insanın gelip geçerken dokunduğu duvarlar eskimiş ve kirlenmiş. Küçük bölmelerden ve koridorlardan oluşuyor. Her bölmede yanan lambalar ve sunak yerleri var. Solmuş kaplamalar arasından görülen ve yüksekliği yer yer

[19] Verlag Karl Baedeker: İlk defa seyahat rehberleri basarak bu konuda öncülük etmiş bir Alman yayıncı.

değişen rutubetli tavandan sular sızıyor. Her yer yaldızlanmış. Küçük tablolar ve renkli basit baskılar görülüyor. Biz ise, en azından antik bir lüks ve Sinai'de kilise mahzenindeki gibi yığılı altınlar bulacağımızı sanmıştık. Ama hayır, hiç biri yok. Tekrar tekrar yağmalanmış olan Beytüllahim'de her şey fakir ve çirkin. "Çocuk burada doğdu," diye anlatıyor keşiş. "Burada beşiğe kondu; İsa'ya bağlılığını bildiren krallar[20] buraya oturdu; eşek ve öküz buradaydı[21]." Dalgınım ve aklım uzaklarda. Duygusuz bir halde konuşmalarını duyuyor ama dinlemiyorum. Gitmek için sabırsızlanıyoruz.

Mağaranın üzerinde yer alan üçlü kilisede, birbirinden nefret eden mezhepler kendi usulüne göre ayinler yapıp ilâhiler okumakta. Rum kilisesinde, kutsal kâsenin saklandığı altın dolabın önüne geldiğimizde tiz bir ses bizi durduruyor: çok yaşlı bir papaz genizden gelen bir sesle bağırarak ilâhi okumakla meşgul. Tütsülerden çıkan dumanların arasında bir kalabalık; külahlı, beyaz yaşmaklı Beytüllahim kadınları ve türbanlı Hıristiyan Araplar, her ayetten sonra başlarını yere eğerek secde ediyor...

Kaçmak için dördüncü bir kiliseyi kullanıyoruz. Göz kamaştırıcı ve diğerlerine göre daha saygın sayılan bu kilise, boş ve terk edilmiş. Diğer üçüne geçiş görevi görmekte. Yapımını azize Helena başlatmış, 330 yılına doğru imparator Konstantin tarafından tamamlanmış. Sekiz yüzyıl sonra, 1101 yılının Noel günü, I. Baudoin Kudüs'ün kutsal kralı olmuş.

---

[20] Hıristiyan inanışına göre, İsa'yı doğumunda üç kral ziyaret etmiş.

[21] İsa'nın doğumunu tasvir eden tablolarda sık rastlanan bir görüntü.

Burası dünyanın en eski Hıristiyan mabetlerinden biri; büyük Sinai kilisesinden iki yüzyıl önce yapılmış. Selahaddin (Eyyubi) ve tüm Arap fatihlerince korunmuş. Eski devirlerdeki yıkımlardan etkilenmemiş. En büyük hasarı, yüzyılımızın (19. yüzyıl) başında, kilise korosuna ayrılan yere bir duvar örüp kendilerine bugünkü küçük kiliseyi yapan çağdaş Rumlardan görmüş. Sade ve zarif bir yapı. Dört sıra ince korint sütun, antik Yunandan etkilenmiş olduğunun göstergesi. Sahın[22] duvarlarının yapraklı tavan çizgisinin üstünde kalan kısma XII. Yüzyıl sonlarında eklenen altın mozaik yazılar hâlâ yerinde: "Kudüs'ün büyük kralı Amaury". Bitişiğimizdeki mabetlerde yakılan tütsülerin kokusu ve ilahilerin sesi, hafifleyerek buraya ulaşıyor.

* * *

Beytüllahim'de, büyük saygısızlıklar yapılan bu yerde görebileceğimiz ilginç bir şey kalmadı. Gitmek için acele ediyoruz. Profesyonel rehberlerin bize kartlarını vermeye, haç ve tespih satıcılarının eteklerimizi çekiştirip bir şeyler satmaya çalıştığı meydanda çadırlarımıza dönmek üzere atlarımıza biniyoruz. Ve uzaklaşıyoruz. İçimizde buraya gelmiş olmanın acı pişmanlığı ve kalplerimizde tamiri olanaksız bir kırıklıkla...

* * *

Ama akşama doğru, karanlık çökerken, çadırlarımızın kurulu olduğu zeytinliği yoldan ayıran duvara dirseklerimizi dayayıp bir terastan bakar gibi düşüncelere

---

[22] Sahın (mimarlık): Üstü büyük kubbe ile örtülü olan mekân

daldığımızda, bulunduğumuz yerin bilincine tekrar kavuşuyoruz; çok özel ve hüzünlü bir şekilde...

Biraz gerimizde, orada, sağımızda görünen Beytüllahim'in kare şeklindeki çatısız evleri, Yahudiye'nin habercisi gibi durmakta. Ayaklarımızın dibinde başlayan panorama önce derinlere doğru inip sonra uzaklara, birbiri ardına yükselen dağlara kadar uzanıyor; zeytin ağaçları ve özellikle de taşlarla örtülü sakin ve melankolik bir kır manzarası. Soluk gri taşlar, gün batarken buharlaşır gibi görünmeye başlıyor.

Lut gölünün karşı yakasındaki Moab dağları görüş alanımızdaki her şeye hâkim durumda. Ne kadar uzakta olduklarını belirlemek zor. Mavi kalemle çizilmiş resim gibi duruyorlar.

Otlaklardan dönen sürülerin çıngırak sesleri her yönden geliyor. Ve uzaklardan da manastırların çan sesleri...

Sürüler geliyor; çobanlarıyla birlikte önümüzden geçmeye başlıyorlar, tıpkı İncil'de anlatıldığı gibi. Azalmakta olan gün ışığı altında, göz alabildiğince uzun sürüler.

Birden hiç beklenmedik birileri geliyor. Elli kadar çocuk dans ederek, Fransızca eski bir şarkıyı söyleyerek geçiyor: *"Au clair de la lune... prête-moi ta plume..."* Hıristiyan okulunun öğrencileri geziden dönüyor; Avrupa modasına göre giyinmiş küçük Arap çocuklar.

Onların ardından hava tekrar ciddileşiyor, hayvanlar ve çobanlar geçmeye devam ediyor.

Bu geniş kırların ve tanık olduğumuz geçit töreninin ayrıntıları, basmakta olan karanlığın içinde kaybolmak üzere. Birazdan yerle gök arasındaki ufuk çizgisinden başka bir şey kalmayacak. İsa'dan beri, haçlılardan beri hiçbir şey değişmedi. Ve burada, bu ebedi görüntüler arasında, İsa'nın anısı varlığını hâlâ sürdürüyor...

Beytüllahim! Beytüllahim!... Bu isim içimizde tekrar yankılanıp ruhlarımızı ısıtıyor. Ve bu karanlık içersinde yüzyıllar ters dönüp geriye doğru yol almaya, beraberinde bizi de sürüklemeye başlıyor.

Çiftçiler ve çobanlar, vadilerin ve dağların oluşturduğu fon önünde antik siluetler halinde geçit yapmaya devam ediyor. Tarlalarda çalışan tüm işçiler şehre doğru ilerlemekte. Uzun yaşmakları, uzun kollu elbiseleri içinde Beytüllahim kadınları, ya çocuklarını boyunlarından tutmuş, ya da Mısırlı kadınlar gibi omuzlarına oturtmuş olarak geçiyor.

Beytüllahim!... Şu anda bu isimle, her yer, içimiz ve melankolik çevremiz yankılanmakta. Cırcır böceklerinin uğultusunda, sürülerin çıngıraklarında, kiliselerin çan seslerinde, zaman, sanki on sekiz yüzyıl kadar gençleşivermiş...

Ve şimdi Meryem Ana, sanki gerçekten kendisi, kucağında yavrusu İsa ile bize doğru geliyor... Birkaç adımda bir durup bir zeytin ağacına yaslanıyor. Bakışları yere doğru, Meryem Ana gibi huzurlu ve güzel. Uzun beyaz plili bir tül altından görünen mavi pembe bir giysi içersinde.

Onu izleyen başka "aziz" kadınlar da var: uçuşan giysiler içinde sakin ve asil görünümlü, külahlı ve yaşmak-

lı. Kadınların oluşturduğu bu kafile, batan güneşin son ışınları ile ideal bir görüntü almış. Alçakgönüllü katırcılarımıza gülümseyip sesleniyorlar. Onlar aracılığı ile bize testilerindeki sudan, sepetlerindeki portakallardan ikram ediyorlar. Gecenin getirdiği sakin ve büyülü havayla beraber hoşgörü anlayışımız geri geliyor, gündüz bizi isyan ettiren şeyleri kabullenmeye, aldırmamaya başlıyoruz. - Tanrım! O mağarada yapılan saygısız ve barbarca davranışları anlayışla karşılayabilmeli, kendi kibarlığımız yüzünden o masum insanlara tepeden bakmamalıydık. Altın yaldızlarla süslenmiş, kaba saba resimlerle donanmış bir sürü küçük kilisenin, tespihin, mumun ve haçın, ardı arkası kesilmeden gelen bu basit insanlara derman olmak gibi bir görevi var. İsa dünyaya gelirken onlar için de umut getirdi. Biz İsa'yı İncil'den öğrendiğimiz gibi biliyoruz. Belki de bu nedenle onun hakkındaki düşüncelerimiz, mağarada diz çöküp dua eden hacılara göre daha gerçekçi. Ama bu büyük bilinmezlik ve O'nun yeryüzündeki gerçek görevi, bizler için bile hâlâ çözülemez durumda. Ölümünden yüzyıl kadar sonra yazılmış olan İncil, -ne kadar parlak övgülerle süslü olursa olsun, O'nu daha garip, daha anlaşılmaz kılıyor. İnsan mantığımıza göre madalyalar ve papaz üniformaları gösterişten başka bir şey değilse, nasıl oluyor da bu küçük yaratıklardan nefret etme hakkını kendimizde bulabiliyoruz?

Bütün bunların gerisinde, çok uzaklarda, - belki de uçurumların ötesinde, - hâlâ anlaşılmaz, olağanüstü İsa var. O ki, basit insanların, küçük çocukların kendisine ulaşmasına izin vermiş. Kendisini taparca seven, elle-

rinde mumlarla, gözlerinde yaşlarla, Rusya'nın derinliklerinden Beytüllahim'e gelen bu insanları görse, onlara mutlaka kucak açar...

Ve dünyada eşi, benzeri olmayan, kiliseye dönüşmüş, tütsü kokuları ve ilahi sesleriyle dolmuş bu yeri, artık yansız bir duyarlılıkla gözleyebiliyoruz.

Beytüllahim! Beytüllahim!... Başka yerlerde bulamadığımız huzurlu bir duygu, bu gece bizi kollarına alıyor. Her şey susmuş. Konuşmalar, çanlar, sürülerin çıngırakları, sonsuz bir huzur içinde. Ve bu antik kırlardaki ilahi bir sessizlik, vadideki taşlardan gökteki yıldızlara yükseliyor...

V

Perşembe, 29 Mart

Çöldeki kırk günlük yolculuğumuz boyunca, Kudüs'e gireceğimiz bugünü, eski devirlerin hacıları gibi önceden hayal etmiştik.

Gündoğumundan önce başlayan şiddetli bir rüzgâr bizi uyandırıyor. Çevremiz zeytin ağaçlarıyla çevrili olmasa, çadırlarımız uçup gidecek.

Çabucak giyinip, dağılan çadırlarımızı ve bagajlarımızı toplamamız gerekiyor. Sabahın erken ve serin saatinde, yol kenarındaki bir tarlanın çakılları üzerindeyiz. Birlikte yolculuk ettiğimiz bedevilerin şaşkın bakışlarına aldırmadan, kararlaştırdığımız zamandan iki saat önce atlarımıza biniyoruz.

Toz ve kum tanelerinin oluşturduğu bulutların arkasından, iç karartıcı, soluk sarı renkte bir güneş doğuyor. Yerdeki her şeyi havalandıran rüzgâr gittikçe şiddetleniyor.

* * *

Bir saat süreyle, bazen sağanak, bazen de toz fırtınası içinde yol alıyoruz. Giysilerimizin etekleri kanat gibi açılıyor, atlarımızın yeleleri kamçı gibi yüzümüze vuruyor.

İlerimizdeki kayalık ve iç karartıcı dağların tepelerine kurulmuş bir şehir, yağmur ve toz bulutu arasından belirmeye başlıyor. Çeşitli ülkelerin kendine özgü mimarisini yansıtan manastırlar, kiliseler fark ediliyor.

Sol yanımızda, hayallerimizin kırılmasına neden olan yapılar var, ama sağ yanımızda antik Kudüs durmakta. Tıpkı dua kitaplarımızdaki naif resimler gibi. Küçük kubbeleri, taş damlarıyla tüm diğer şehirlerden çok farklı. Siyah göğün altında, yüksek ve karanlık bir görünümü var.

Sağanak yağmurun şiddetlendiği bir anda düdük çalarak geçen tren, yalnızca atımın telâşlanmasına değil, rüzgâr yüzünden darmadağın olmuş düşüncelerimin de tamamen uçup gitmesine neden oluyor.

Derin bir çukurun dibinde, yukarı çıkan bir yolun başındayız. Sol tarafımızdaki tepede bulunan, otelleri, istasyonu ve fabrikaları oluşturan berbat görünümlü yapılarla, sağ tarafımızdaki tepeyi çevreleyen sur duvarlarının arasından geçiyoruz. Çevre her ulustan insanla dolu; Araplar, Türkler, Bedeviler... Ama bizi en şaşırtanları, kuzeyli hacılar; uzun beyaz sakalları, kürklü kalpakları, eski ve yırtık giysileriyle fakir Rus köylüleri.

Sonunda, yüksek duvarlarla çevrili şehre yaklaşıyoruz. Kuleleri ve mazgallarıyla sanki üzerimize geliyor. Her şey hüzün verici. Kalabalığın arasından şan ve şeref dolu yokuşu çıkıyoruz. Onca kuşatmanın, onca çarpışmanın yer aldığı ve onca Haçlının, inançları uğruna hayatını kaybettiği yerin önemini bir an için kavrıyoruz. Derin duygular içersindeyiz ama bu duygular, çevredeki lokomotiflerden ve seyahat acentelerinin arabalarından çıkan gürültüye, ve hızla esen rüzgara karışıp kayboluyor. Ve tepeye varıp Kudüs'ün kemerli kapısından geçer geçmez birden şiddetlenen, tufan gibi yağan dondurucu yağmurdan saklanacak bir barınak aramaya başlıyoruz.

VI

Cuma, 30 Mart

Dün hiç durmamacasına tufan gibi yağan yağmur, sabahtan akşama kadar hapis kalmamıza neden olmuştu.

Kuzey ülkelerindekini andıran yağmur bugün de devam ediyor. Sanki Kudüs'te değiliz. Turistlerle birlikte kapalı kaldığımız sıradan bir otelde, batılı giysilerimiz ve davranışlarımızla, şöminenin yanında vakit geçiriyoruz. Dün, karanlık bir havada şehre girişimiz, eski kapıdan geçişimiz, atlarımızın fırtınadaki huzursuzluğu, hepsi bir rüya gibi.

Sıradan bir salonda, Amerikalı ve İngiliz turistlerle oturmuş, Avrupa gazetelerine bakıyoruz. Bedevi yaşamımız sırasında kaçırdığımız ama aslında pek de ilgilenmediğimiz küçük haberleri okumaktayız. Suriyeli seyyar satıcılar, ellerinde ağaçtan ve sedeften yapılmış dini hatıra eşyalarıyla, çevremizde dolaşıyor. Gethsemani[23], Kutsal-Mezar, Kalver[24]... Tüm bunlar bulunduğumuz şehirde ve gerçekten yakınımızda mı? Sürekli yağışlı ve iç karartıcı hava yüzünden kutsal yerlere yapacağımız ziyaretleri erteliyoruz. Zaten acelemiz yok. Buna belki de içimizdeki gizli "hayal kırıklığına uğrama korkusu" neden olmakta.

---

[23] Gethsemani(bahçesi, tepesi): İsa'nın tutuklanıp çarmıha gerilmeden önce son gecesinin geçirdiği yer.

[24] Kalver: İsa'nın gerildiği haçın dikildiği kaya.

* * *

Akşamüzeri otelden dışarı çıkma fırsatını buluyoruz. Yağmurun ara verdiği bir zamanda, Fransız genel konsolosu gelip büyük bir incelikle, bizi Dominiken[25] papazlarının yanına götürmeyi teklif ediyor; onun ricasıyla bu kutsal şehirde bizi gezdirecek en bilgili rehberler.

Birbirine benzeyen varoşlardan birindeyiz, kaldığımız otelin salonu gibi sıradan bir yer, ve kısa bir süre sonra yağmur, ince gri çizgiler halinde tekrar yağmaya başlıyor.

Yaklaşmakta olduğumuz Şam kapısı çakan bir şimşekle aydınlanıyor. Görüntüsüne hayran kalıyoruz. Sarasin kapılardan en özgün, en zarif olanı; tepesindeki sivri kemer karanlık sur duvarının içine gömülmüş; yanlarında iki kule yer alıyor; mızrak ucu gibi sivri taşlar başına yerleştirilmiş bir taç oluşturmuş. Yağmur suları ile cilalanan bu büyük ve gizemli kapı, paslanmış bronz yeşili bir renge boyanmış gibi duruyor. İlerde, hemen dibinde karanlıkta gruplaşmış Bedevi çadırları var. Ve kapının ötesinde antik Kudüs'ün bir bölümü görüntüye giriyor. Duvarların kubbeli binaları çevreleyen bir köşesi, yağan yağmur altında verdiği görüntüyle taşlı çöllere ve kırlara doğru bir çıkıntı yapmış; kapının kendisi gibi bronz yeşili alan duvarlar binlerce yıl yaşlanıp, terk edilmiş ve ölü bir gürünüm almış; ama burası gerçekten de Kudüs. Dini resimlerde ve tablolarda çocukken gördüğüm Kudüs. Fabrika bacalarının tüttüğü

[25] Aziz Dominique'in muritleri.

çirkin varoştan çıkıp gelince, bize kutsal bir yer görünümü veriyor...

* * *

Beyaz giysili Dominiken rahipler bizi keşiş salonunda kabul ediyorlar. Din adamlarına özgü bir şekilde sakin ve kayıtsızlar; daha ilk görüşte bilgili ve üst düzey kişiler oldukları hissediliyor.

Kazılar yapıp değerli kalıntılar buldukları bahçelerinde bizi gezdiriyorlar. Saldırılar, işgaller, yıkımlar sırasında defalarca kazılmış, delinmiş, yerinden oynatılmış Kudüs toprağı, hâlâ kalıntılar ve bilinmeyen belgelerle dolu.

Şam kapısının üç yüz metre uzağında bir tarlada şehit olan aziz Etienne'in mezarının yerini belirlemek için, imparatoriçe Eudoxie bir kilise yaptırdı. Bu inanç doğrultusunda kazı yapan keşişler, kilisenin kalıntılarını bulmuşlar: bozulmadan kalabilmiş güzel mozaik taşları, yerden bir ayak yükseklikteki kısımlarından kırılmış mermer sütun kaideleri. Bunlar, korkunç Hüsrev[26]'in marifetleri. Hıristiyanların büyük düşmanı. VII. Yüzyılın ortalarına doğru bu kutsal yeri yıktırdı. Yanı başında haçlıların daha sonra aziz Etienne için yaptığı, bir saldırı sırasında yıkılan kilisenin temelleri görülüyor. Yağmur suyu ile ıslanmış, perişan ama görkemli kalıntıların yanındaki yeni kazılmış toprak, yüzyıllar boyu onları korumuş ve saklamış. Düşüncelerimiz bir anda toparla-

[26] Hüsrev (Khusro): Pers kıralı

nıp yüzyılların oluşturduğu birikimin bilincine erince, olağanüstü geçmişin tasasını duymaya başlıyoruz.

Tekrar başlayan sağanak, mermerleri ve imparatoriçe Eudoxie'nin mozaiklerini bol suyla yıkıyor. Hep birlikte koşup keşişlerin kazılar sırasında buldukları mezarlara saklanıyoruz: yeraltında küçük bir şehir mezarlığı; sıra sıra, kat kat dizili, toz haline gelmekte olan iki bin yıllık kemikler. Dominiken rahipler günümüzde mezarlık olarak burayı kullanıp Hıristiyanları, devrimizin şaşkın Hıristiyanlarını, birinci yüzyılda yaşamış olan kardeşleriyle yan yana uyumaları için gömüyorlar.

* * *

Akşam olduğunda kendimizi gene otelin can sıkıcı ortamında buluyoruz. Ateşin yanında resimli mecmuaların, turistlerin ve tespih satıcılarının arasında otururken aklımız, sabah yaptığımız ziyarete takılıyor. Sonra da, artık çok yakınında olduğumuz Kutsal-Mezar ve Gethsemani bahçelerini düşünüyoruz. İki gün kaybettik bile. Heyecanlıyız. Görme arzusunu ve korkusunu aynı anda duymaktayız. Ve yağmur bize şimdilik beklememiz için gereken bahaneyi oluşturuyor.

VII

Cumartesi, 31 Mart

Yağmur durmak üzere. Son damlalarını bırakan bulutlarda mavi yırtıklar belirmeye başlıyor. Aşırlık duvarlardan sular süzülürken, nem ve soğuk hâlâ hissediliyor.

Otelden kaçıp sokakta rastladığım bir Arabın rehberliğinde Dominik rahiplerinin bulunduğu yerin ters yönüne, Kudüs'ün tam ortasındaki Kutsal-Mezar'a doğru yola koyuluyorum. Penceresiz ve çatısız, haçlılar zamanından kalma evlerin duvarları arasındaki dar ve kasvetli sokaklarda ilerliyoruz. Karanlık bir göğün altında, ıslak taşlar üzerinde doğulu giysileriyle hayaletler gibi dolaşan insanlara rastlıyoruz. Müslüman kadınlar koyu renk, Hıristiyanlar ise beyaz çarşaflara bürünmüş.

Şehir Arap kültürüne sadık kalmış. Dalgın bir halde yürürken, geçtiğim sokağın bir Pazar yeri olduğunu fark ediyorum. Tezgâhlarda türban satıcıları duruyor. Üstleri bezlerle kaplı karanlık sokaklardan ağır adımlarla sıralar halinde ilerleyen kocaman develer geçiyor. Kapı girişlerine çekilip yol veriyoruz. Onların ardından uzun sıralar halinde Rus kadınları geliyor. Her biri en azından altmış yaşında var. Bastonlarını destek yaparak hızla yürüme çabasındalar. Eski solmuş elbiseleri, eski şemsiyeleri, kürklü eski yelekleri var. Yorgun ve acılı yüzlerini siyah mendilleriyle saklıyorlar. Bu rengârenk Doğu'nun ortasında, karanlık ve hüzünlü bir görüntüleri var. Yorgun fakat heyecanlılar. Baygın bakan gözle-

riyle sanki ulvi bir rüyadaymışçasına uyurgezer insanları andırıyorlar. Aynı baygın bakışlara sahip yüzlerce Mujik[27] onları takip etmekte. Hepsi yaşlı. Sefalet içindeler. Uzun beyaz sakalları, kıl takkelerin altından sarkan uzun beyaz saçları var. Göğüslerinde taşıdıkları sürüyle madalya, onların bir zamanlar asker olduğunun kanıtı. Kutsal şehre dün gelmişler, ve hayranlık duyduğumuz yere ilk ziyaretlerini tamamlamışlar. Şimdi sıra bende. Yaya gelen fakir ve zavallı binlerce hacı adayı, karınları aç, yağmur, kar demeden sokaklarda yatıyor. Bir kısmı yollarda ölüyor...

Yaklaştıkça, tezgâhlardaki Doğu'ya ait malların yerini, Hıristiyanlara özgü binlerce eşya alıyor: tespihler, haçlar, dini törenlerde kullanılan fenerler, resimler ve ikonalar. Ve gittikçe artan bir kalabalık. Başka hacılar da geliyor; yaşlı Rus köylüleri, yaşlı analar. Tezgâhların önünde durup, ağaçtan yapılma bir kaç kuruşluk basit tespihleri, küçük haçları, paha biçilmez kutsal hatıralar gibi ülkelerine götürmek üzere alıyorlar...

Eski ama kaya gibi sağlam bir duvarın ortasındaki şekilsiz, dar ve alçak bir kapıdan geçiyoruz. Aşağı inen basamaklar bizi yüksek duvarlarla çevrili karanlık bir alana götürüyor. Ve nihayet Kutsal-Mezar'ın önündeyiz.

Bu meydanda uygulanan bir adet üzerine Kutsal-Mezar görünür görünmez başımızı açıyoruz. Mezarı ziyaret etmeyecek ve yalnızca meydandan geçip Kudüs içinde başka bir yere gidecek olanlar bile başlarını açıyor. Çevre kadın ve erkek dilencilerle dolu; dualar oku-

[27] Rus köylüsü

yarak dileniyorlar. Haç ve tespih satıcıları yere, aşınmış ama saygı duyduğum taşların üzerine tezgâhlarını açmışlar.

Taşların ve basamakların arasında eskiden kalma sütunların kaidelerini görmek hâlâ mümkün. Bu sütunlar bir zamanların mabetlerini oluşturmaktaydı. Aziz Etienne kilisesi gibi onlar da eski zamanlardan beri yok. Yirmi kez kuşatmaya uğramış şehirdeki bütün bu yığıntılar, her tür fanatizmin kurbanı olup yağmalanmış.

Meydanı çevreleyen ve bir kaleyi çağrıştıran kızıl kahverengi taş duvarlar, aslında kilise ve manastırlara ait. İlerde, diğerlerinden daha yüksek ve karanlık yapısı, tozlu ve dağılmak üzere olan duvarıyla, Kutsal-Mezar yer alıyor. Bu haliyle büyük bir kayalıktan ibaret olduğu izlenimi vermekte. XII. Yüzyıldan kalma eski ve acayip iki büyük kapısı var. Biri duvarla örülmüş. Ardına kadar açık olan diğerinden, içersinin karanlığında parlayan binlerce küçük alev görülüyor. İlahiler, ağlamalar, ahenksiz ve hüzünlü yakarmalar, buhurdanlıklardan gelen baş döndürücü kokulara karışıp dışarı taşıyor.

Kapıdan içeri girince kendimizi bir antrede buluyoruz. Sonsuz sayıda lamba yanmakta. En ücra köşeye kadar her yer aydınlanmış. Nöbet tutan tepeden tırnağa silahlı Türk askerleri, her şeye hâkim durumdaki geniş bir divanın üzerine oturmuş, gelenleri izliyorlar. Her an kılıçlarını çekip saldıracakmış gibiler. Bunlar Kudüs Müslümanlarının güçlüleri, en acımasızları. Ziyarete gelenlere küçümseyen gözlerle bakıyorlar.

Ah! İçeri ilk girişteki, o beklenmeyen ve unutulmayan izlenim! Duvarlar girintili çıkıntılı. Her devrin gö-

rüntüsünü yansıtan bölmeler yapılmış. Koridorlar, kapılar, şahane sütunlar, gizli geçitler, kuytu dua yerleri, mağara girişlerine benzer delikler var.

Kümelenmiş kadınlar görülüyor; bazıları yüksekte, tribünden bakar gibi, gerilerde, belli belirsiz, uzun peçeli; bazıları ise yeraltında, gölgelerle dirsek temasında. Asırlardır bozulmadan kalmış kayaların oluşturduğu duvarlar ıslak ve simsiyah. Yarı karanlıktayız. Sağa sola düşen birkaç ışın demeti, gölgede kalan köşelerin daha da kararmasına neden oluyor. Tavan ise, kemer ve kubbelerden sarkan binlerce altın ve gümüş lambayla yıldızlanmış bir gökyüzü. Her yer kalabalık; Babil kulesini gezer gibi karmakarışık. Bazı köşelerde insanlar dua etmek için milliyetlerine göre gruplaşmış.

Dualar, ağlamalar, kimi hüzünlü, kimi neşeli ilahiler tavan kubbelerini doldururken alt katlarda boğuk sesli titreşimlere neden oluyor. Rumların genizden okudukları tekdüze ilahiler Kıptilerin ulumalarıyla kesintilere uğramakta. Seller gibi akan gözyaşları ve bütün bu sesler bir uyumsuzluk içinde de olsa insanları bir araya getirirken, her şeyiyle kendine özgü bu kalabalığın ölüm karşısındaki korkusu yakarışlar halinde yükseliyor.

Ana mihrabın bulunduğu yuvarlak bölüm yüksek kubbeli. Diğer küçük mihrapların ve sütunların arasından geçerek yaklaşırken, ortadaki büyük mermer sunak göze çarpıyor. Üzerindeki sayısız gümüş lambayla gereğinden fazla lüks bir görüntüye sahip. Bu kutsal yerin çevresindeki kalabalık bazen hareket halinde, bazen durağan; bir yanda yer taşları üzerinde diz çökmüş yüzlerce Rus köylüsü ve kadınları; diğer yanda bir hayal

dünyasının antik bakirelerini andıran, başlarında uzun tülbentleriyle ayaktaki Kudüs kadınları; başka bir köşede alınları yerde secde eden Habeşler ve sarıklı Araplar; elleri kılıçlarında Türkler; her mezhepten, her dilde konuşan insanlar...

Büyük küçük birden fazla kilisenin tam ortasında yer alan Kutsal-Mezar, dar ve boğucu ortamı nedeniyle içerde uzun süre durulması olanaksız bir yer. Başımızı eğip küçük oymalı mermer bir kapıdan tek tek geçerek mezarın yanına geliyoruz. Mezar, altın ikonalar ve altın lambaların ortasında yer alan mermer bir bloğun içinde. Benimle aynı anda bir Rus asker, yırtık pırtık giysili fakir yaşlı bir kadın, brokar giysisiyle zengin başka bir kadın içeri girip ağlayarak mezar kapağını öpüyor. Ve başkaları geliyor o taşlara dokunmak, öpmek, gözlerinin yaşıyla ıslatmak için. Ardı arkası kesilmeyen sıralar birbirini takip ediyor.

Bu kutsal mekânın çevresinde yer alan irili ufaklı pek çok kilisenin kendi aralarında hiçbir uyumu yok. Bazıları güzel, büyük ve şatafatlı. Bazıları küçücük ve mütevazi; ilkel yapıda, yıpranmış, neredeyse yok olmak üzere; iç karartıcı köşelere, kayaların ve karanlığın içine gömülmüş. İsa'nın çarmıha gerilişini temsil eden, kayalara monte edilmiş haçlar, bu altın yaldızlı, eski ve parlak zenginliğin arasında göze çarpıyor. Yığıntı halindeki bunca zenginliğin arasında, geri kalan her şey garip bir tezat oluşturmakta. Bir yanda altın ikonalar, altın haçlar, diğer yanda paçavra elbiseleriyle dolaşan hacılar ve sürekli insan eli değmesiyle yağlanmış gibi parlayan,

eskimiş, yıpranmış, şekli bozulmuş yıkık dökük duvarlar ve kırık sütunlar.

Bütün mezheplerin kendine özgü ibadet köşesi olması karışıklıklara neden olup papazların ve onların peşinden gelen kortejlerin sürekli olarak bir yerden bir başka yere gitmesini gerektiriyor. Ellerinde kutsal kaplar, kalabalığı yarıp geçmeye çalışıyorlar. Önlerinde giden silahlı yeniçeriler ellerindeki kargıların uçlarını yere vurarak trafiği idare edip yol açıyor. Yol açın!.. Altın cübbeleriyle Latinler geliyor. Gene yol açın!.. Kukuletalı siyah cübbesiyle Suriye piskoposu yeraltındaki küçük kiliseden çıkıyor... Sonra hâlâ Bizanslı görünümleriyle Rumlar... Ya da siyah yüzlü Habeşler... Gösterişli giysiler içinde hızlı hızlı yürüyorlar. Önlerinde, ellerindeki buhurdanlıkları sallayan çocuklar var. Halk itişe kakışa kenara çekilip yol açıyor. Bu insan trafiğiyle beraber, tespihlerin ve kutsal çıngırakların çıkardığı bitmez tükenmez bir gürültü duyuluyor. Her yer öylesine karanlık ki, yürürken önünü görebilmek için elinde bir mum tutmak gerekiyor. Binlerce küçük alev, göz gözü görmeyen galerilerde birbirini takip ederek ilerliyor. Yüksek sesle dua eden, hıçkırarak ağlayan insanlar bir kiliseden öbürüne koşuyor; haçın dikildiği kayayı öpmek, Meryem Ana'nın ve Azize Madelena'nın ağladığı yerde alınlarını yere vurmak için. Kuytu köşelerde bekleyen papazlar, elleriyle bizi çağırıp mezarların bulunduğu mağaraları ziyaret ettirmeyi teklif ediyorlar. Yeraltındaki bu yerlerden, mezar taşlarını öpüp çıkmakta olan, gözlerinden nehir gibi yaşlar akan yaşlı kadınlar görüyoruz.

* * *

Karanlık geniş bir merdivenden Azize Helen kilisesine iniyoruz: yıkılıverecekmiş izlenimi veren eski, kırık dökük ve tehlikeli otuz kadar basamak. Kenarlarda yere çökmüş bekleyen hayaletler var. Mumlarımızın dalgalanan ışığı, yanlarından geçtiğimiz bu hayaletleri aydınlatıyor: hareketsiz bekleyen, duvar renginde sakat dilenciler, hastalar veya deliler. Hepsi çok kötü görünüyor. Çeneleri avuçlarında. Uzun saçları yüzlerini örtüyor. Ve bu yaratıklar arasında bukleli sarı saçlarıyla İsa kadar güzel, kör bir genç görüyorum.

Karanlıklardan, hayaletlerin arasından geçip alttaki azize Helen kilisesine ulaşıyoruz. Kubbesindeki deliklerden süzülen soluk gün ışığı, çevremize mavi bir aydınlık veriyor. Kutsal-Mezar olarak bilinen bölge içindeki bu kilise, en garip olan yerlerden biri. Burası, geçmişin sıkıntılarının ve korkularının en çok hissedildiği yer.

Merdivenlerde nöbet tutan yarı ölü hayaletleri saymazsak, kilise boş. Yukarıdaki çanların ve ilahilerin sesi zar zor duyuluyor. Mihrabın arkasında, yine aynı uzun saçlı yaratıklar tarafından tutulmuş, aşağılara, daha da karanlık yerlere inen başka merdivenler var.

Sanki ilk çağdan kalma bir tapınak. Erken Bizans stilinde yapılmış dört ağır kalın ve sağlam direk, devekuşu yumurtaları ve binlerce çeşit salkımın sallandığı alçak tavanı tutmakta. Duvarlarda, sert bakışlı aziz ve azizeleri gösteren, rutubet ve tozdan silikleşmiş, altın çerçeveli naif resimler asılı. Sızan sular ve güherçile

kristalleri altında her şey kendi haline bırakılmış ve yok olmakta.

Birden mihrabın arkasındaki merdivenlerden Üç Kral'ı[28] çağrıştıran Habeş rahipler çıkıveriyor: siyah yüzleri, sarık benzeri tiaraları, kırmızı mavi çiçekler işlenmiş altın yaldız giysileriyle... Çabuk çabuk yürüyorlar. Burada zaten herkeste bir telaş var. Kiliseyi boydan boya geçip yukarı çıkmak için, basamakları kubbeden inen ışıkla aydınlanan harap merdivene yöneliyorlar. Duvar dibine çömelmiş cinler arasından hızla geçip karanlıkta kayboluyorlar.

* * *

Buradan çok uzakta, giriş mabetlerinde, mezar köşkünün yakınında, Kalver[29] kayası duruyor. Yirmi basamaklı bir merdivenle çıkılan iki küçük kilise var. Kalabalığın gelip dua ettiği, ağladığı esas yer burası.

Bu kiliselerin yüksekte kalan ve bir balkona benzeyen sütunlu avlusundan aşağıya bakıldığında, birbirinin içine girmiş mabetler ve çevrelerinde kendinden geçmiş, hareket halinde kalabalık gruplar görünüyor. Kiliselerden en güzel olanı Rumlara ait; gümüş bir daire üzerinde görünen soluk yüzlü insan figürleri, çarmıha gerili İsa ve iki hırsız. Parlak taşlar ve gümüş ikonalar, duvarları kaplamış durumda. Mihrap, çarmıhın dikildiği yere yapılmış. Arkasında, gümüş kafes içersinde, siyah

[28] Hıristiyan inançlarına göre İsa'yı doğumunda ziyaret ettiği varsayılan üç kraldan biri Habeşistan (Etiyopya) kralıdır.

[29] İsa'nın haçının dikildiği kaya.

kaya ve haçın dikildiği delik görülüyor. Gözyaşlarıyla ıslatılıp öpücükler kondurulan, dizler üzerinde sürünerek gidilen yer orası. Bu sırada alt katlardaki kiliselerden aralıksız yükselen ilahiler, dualar duyulmakta.

Neredeyse iki bin senedir burası böyle; saldırılar, çatışmalar ve katliamlar sırasında duraksamalar yaşandıysa bile, hemen ardından çeşitli şekillerde, çeşitli kiliselerdeki ayinler, umutsuz yakarışlar, ya da kazanılan zaferler için şükran sunmalar, daha ihtiraslı ve daha yaygın bir şekilde yapıla geldi.

"Tanrı yaratıcıdır, fiziksel bir varlık değildir, ona tapanlar bunu bilir." diyenler, bu tür tapınmaları biraz putperestçe bulmaktadır.

Ama öylesine insani bir görünüşleri var ki! Bu halleriyle bizim içgüdülerimize cevap veriyor, sefaletimize çare oluyorlar!...

Şüphesiz ki ilk Hıristiyanlar, imanları ruhlarının içinde gelişmeye başlarken ve İsa'nın öğretileri henüz kafalarında tazeyken, bu tür gösterişten, sembollerden ve resimlerden uzaktılar.

Onları ilgilendiren, büyük kurtarıcının dünya üzerinde kalan anıları, şehit düştüğü yer veya boş bir mezar değildi. Onu burada aramıyor, artık bu geçici şeylerden uzakta, huzurlu bir ışığın üzerinde olduğunu biliyorlardı. Bizler, hepimiz, Doğunu ve Batının insanları, önce eski toplumlarda gelişmeye başlayan Hıristiyanlığın saf ilkel düşüncelerinden uzaklaşmaya başlayalı çok olmadı. Orta Çağda, yeni bir inanç aramıza girmeye başladığında, ilkel bir karanlık bastı. Neyse ki içimizden

küçük bir grup, birikmiş bu adetlerden kurtulup kutsal gerçekliğe ve düşüncelere ulaşabildi.

Modern yaşamla beraber içimizdeki iman sönünce, benim gibi inancını yitirmiş olanlar içgüdüsel duyguyla buraya ve fiziksel bedeni artık var olmayan İsa'nın arkada kalan anılarına koşuyor...

Ah! O İsa ki, bütün bu insanlar gelip uğruna ağlıyor; o İsa için yanı başımdaki bu yaşlı kadın yer taşlarını öpüyor, yerlere yatıyor, gözyaşlarını döküp kalbindekileri umutla önüne seriyor. O İsa için, o kadın gibi ben de buradayım, derin ve hâlâ tatlı düşünceler içersinde... Keşke bu da yalnızca, ölen bir kardeşimiz için duyduğumuz acılar kadar sade bir duygu olsa; aşk yalanları, geri dönme vaatleri, ebedi sevgi gibi... Kutsal-Mezar olarak anılan ve benzeri olmayan bu garip yere, – her ne kadar tartışmaya açık, hayali bir yer de olsa – şükrediyoruz. Burası, neredeyse on beş yüzyıldır, dünyanın çeşitli yörelerinden umudunu yitirmiş insanların gelip taş kalplerini yumuşattıkları bir yer. Ve şimdi gözlerimi kapayıp bir gayretle dua okuyorum. Mantıksız gibi geliyor, biliyorum ama benim için olağanüstü ve önemli...

* * *

Gece olup uzunca bir süre Müslüman mahallesinde sokaklarda dolaşıp ramazanın ışıklı taçlar takmış minarelerini seyrettikten sonra, ayaklarım beni yine Kutsal-Mezar'a götürüyor.

Gündüz bile aydınlık olmayan bu yer, gece farklı bir karanlığa bürünmüş; kubbelerdeki deliklerden inen beyaz ışın demetleri yok; ama bir sürü lambanın küçük

alevlerinin karanlıklara doğru fırlattığı mavi, kırmızı ve beyaz parıltılar var. Karmaşık koridorlardan oluşan yüksek tavanlı labirentlerde bir huzur oluşmuş. Gündüz vaktinin yorucu curcunasından sonra gelen bir dinlenme gibi. Fısıltı halinde okunan dualardan başka ses yok; dizleri üzerine çökmüş ibadet edenlerin yer altı mezarlarından yükselen mırıltıları. Genellikle boğuk sesli Rus köylüleri. Ara sıra şiddetli öksürükler de duyuluyor. Çoğunluk gitmiş. Kapılar yakında kapanacak. Ama hâlâ kenar köşelerde secde edip, kutsal yer taşlarını öpmekle meşgul olanlar var.

VIII

Pazar, 1 Nisan

Yeni günle beraber güneş açıp ilkbaharın havasını ılıtmaya başlarken, İslam'ın cazibesi beni gene etkisi altına alıyor.

Bu sabah zaten Müslümanların kutsal mabedine, şahane yapısıyla şöhret yapmış en yüce olanına, (Hz) Ömer camiine gidiyoruz. Hıristiyanların ve Yahudilerin kutsal şehri olan Kudüs, Müslümanlar için de Mekke'den sonra en kutsal yer. Fransız genel konsolosu ve İncil hakkındaki çalışmalarıyla isim yapmış bir papaz olan Peder S..., bizimle beraber geliyorlar. Konsolosun korumalarından bir yeniçeri de refakat ediyor. O olmadan camiinin yanına yaklaşmamıza izin verilmez.

Tarihin çeşitli dönemlerinden kalma kalıntıların oluşturduğu penceresiz duvarlar arasına sıkışmış, güneşe rağmen karanlık görünen dar sokaklarda ilerliyoruz. Etrafta Yahudilere ve Romalılara ait tek tük taşlar var. Çevremiz gittikçe daha yıkık dökük, daha boş ve ölü bir hal alıyor. İçinde caminin de yer aldığı, sonsuz hüzünle dolu o kutsal bölgeye yaklaştığımızda, tüm geçişlerin Türk nöbetçiler tarafından tutulup Hıristiyanların geçmesine izin verilmediğini anlıyoruz.

Yeniçeri sayesinde yasak çemberini aşıyoruz. Harap kapılardan geçerek muazzam bir meydana varıyoruz. Issız bir yer. Taşlarının arasından otlar çıkmış. Görünürde tek bir insanın bile olmadığı bir otlak gibi. Burası

Harem-i Şerif. Bir köşesinden girmekte olduğumuz bu muazzam meydanın ortasında, bizden biraz ilerde, akıllara durgunluk veren o mavi bina görünüyor. Seçkin ve az görülen bir mavi. Tılsımlı eski bir saray gibi türkuaz renginde: burası İslam harikası (Hz) Ömer Camii. Müslümanlar bu mavi caminin ulu, yaman ve yalnız görüntüsü korumayı nasıl da başarmışlar!

Kenar uzunlukları en azından beş yüz metreyi bulan meydan, karanlık yüzlü, eski, tarih boyunca yapılagelmiş tamirat ve anlamsız eklerle şekilsizleşmiş yapılarla çevrili. Temellerini, üzerlerindeki (Hz) Süleyman devrinden kalma izler taşıyan devasa taşlar oluşturuyor. Herod'un yaptırdığı hisarın kalıntıları üzerinde bir başka kalıntı var: Ponce-Pilate[30]'nin mahkeme binası. Buraya daha sonra Araplar gelmiş. Sonra da haçlılar... Her şeyi darmadağın edip yağmalamışlar. Ardından tekrar Araplar gelip buraların hâkimi olmuşlar. İstedikleri yere minarelerini dikmiş, pencereleri demirlemiş, mazgallı kaleler yapmışlar. Zamanla aynı seviyeye gelen her şey, üniforma giydirilmiş gibi pişmiş kırmızı toprak rengini almış. Duvarlarda otlar çıkmış, her yer aynı haraplıkta ve aynı tozla kaplı. Birbirine girmiş bütün bölmeler ve parçalar, aradan geçen binlerce yıla rağmen şahane görünürken, insanoğlunun hiçliğini, medeniyetlerin ve ırkların yok oluşunu anlatıyor. Bu yapılar meydana sonsuz bir hüzün getirirken, ilerde, kubbesi ve hilâliyle güzel mavi bir sarayı andıran, başka hiç bir şeyle kıyaslanamayacak Ömer Camii yükseliyor.

---

[30] Pontus Pilatus: İsa'yı yargılayıp çarmıha gerdiren Roma valisi.

Bu ıssız meydanda, aralarında mezarlıktaki gibi otlar türemiş geniş beyaz taşlar üzerinde ilerlerken, mavi caminin kaplamaları belirginleşmeye başlıyor. Gözenekli duvarlarına sanki ince mücevherler işlenmiş. Bazıları soluk türkuaz ve koyu mavi tonlarında değişirken, diğerleri bir parça sarı, biraz beyaz, biraz yeşil, biraz da siyah renkte. Ölçülü bir şekilde ince kıvrımlar halinde işlenmişler.

Kurumakta olan birkaç servi ve birkaç zeytin ağacı arasında, meydanın ortasında yer alan küçük kulübeler, mermer şadırvanlar, alçak kemerler, zafer takları ve mavi mücevherle kaplı sütunlu bir köşk, bu şahane camiye refakat etmekte olan yapıları oluşturmakta. Bu büyük meydanda asırlar boyunca terk edilmiş gibi duran bütün bunlar, ilkbaharın yer taşları üzerine serpiştirdiği papatya, düğünçiçeği ve yabani yulaftan oluşan taçlar arasında öylesine yıpranmış, öylesine hüzün verici bir hal almışlar ki!.. Yakından bakınca İslam mimarisinin izlerini taşıyan bu zarif ve ince yapıların, kilise ve antik çağ mabetlerinin kalıntılarından oluştuğu fark ediliyor; haçlıların kiliselerinden, Rum imparatorların katedrallerinden, Venüs tapınaklarından, ya da bir sinagogdan alınma birbirinden farklı mermer sütunlar. Genel görünüm Araplara özgü huzuru ve Alaaddin 'in sarayındaki hoşgörüyü yansıtır gibi dursa da, ayrıntılar, inançların ve imparatorlukların aslında ne kadar kırılgan oldukları hakkında ders veriyor. Bu ayrıntılar, yok edici büyük savaşları, korkunç yağmaları, kanın su gibi aktığı günleri ve "askerler yoruluncaya kadar süren" gırtlak kesme işlemlerini akla getirmekte.

Mavi Caminin yanındaki mavi köşk, Kudüs'ün acılı geçmişini tek başına anlatacak durumda. İki sıralı sütün dizisi arasında yer alan döküntüler, çeşitli devirlerden örnekler oluşturuyor; Rumlardan, Romalılardan, Bizanslılardan ya da Yahudilerden kalma sütun başları. Bazılarının ise hangi devre ait oldukları tamamen meçhul...

Şimdiyse tüm bunların üzerine ölüm sessizliği çökmüş; birbirine düşman dinlerin tapınaklarından arda kalanlar, Allah'ın huzurunda beklenmedik bir uyum içinde bir araya gelmiş. Belki de mahşer gününe kadar bu böyle sürecek... O eski acılı devirler aklıma geldiğinde, bu sessizlik, bu rahatlama ve barış ortamı, beyaz taşlarla kaplı dev avludaki papatyalar ve diğer kır çiçeklerinin arasında kendimi garip hissediyorum.

* * *

Sakin ve boş bir avluyla çevrili esrarengiz camiye giriyoruz.

İlk girişte içersi gece gibi, ama olağanüstü güzelliği insan hissediyor. Tavanı çevreleyen bir seri yuvarlak küçük pencerenin vitraylarından süzülen ışın demetleri az çok aydınlık vermekte. Monte edilmiş mücevher süslemelerin arasından geçen ışığın oluşturduğu görüntüler, eski zamanların taklit edilemez cam işlerini anımsatıyor. Gözlerimiz karanlığa alıştıkça, duvarlar, kemerler ve kubbelerdeki yeşil zemin üzerinde dantel gibi duran sedef ve altın kaplamaların parıltısını fark ediyoruz. Belki resimlerle süslenmiş eski bir brokar veya değerli

bir Kordoba derisi[31], ya da bu kutsal yere girmeden önce meydanda güneşten kamaşan gözlerimiz nedeniyle ancak biraz sonra, karanlığa alıştığımız zaman fark edebileceğimiz çok daha güzel ve az bulunur bir şeyler.

Çevresi sekizgen olan caminin tavanı içerden iki sıra sütunla duruyor. Dış duvarlara yakın olan birincisi sekizgen; daire şeklinde dizilmiş ikinci sıra ise o muhteşem kubbeyi tutan ayakları oluşturmakta.

Baş kısımları altın yaldızlı her sütun, birbirinden farklı taşlardan yapılmış: biri beyaz damarlı menekşe renkli mermerden; diğeri kırmızı porfirden[32]; bir başkası ise, artık asırlardır bulunamayan ve adına *antik yeşil* denen mermerden.

Duvarların temele yakın taşları mermer kaplı. Üst kısımlarda yeşil ve altın renkli işlemeler parıldıyor. Ortadan iki parçaya ayrılmış tabakalar yan yana konarak simetrik şekiller oluşturmuş, tıpkı ince bir marangoz işçiliğindeki kaplama sanatı gibi.

Kubbenin çevresindeki küçük pencereler, ışığı değerli taşlardan süzerek içeri gönderiyor. Her biri başka bir desende, başka bir renkte... Şu anda baktığımız, yakut çiçeklerin oluşturduğu bir kompozisyon. Onun yanındakinin safir ince işlemeleri var, biraz da topaz sarısı karışmış. Bir başkası, yeşil zemin üzerine pembe çiçekler serpiştirilmiş. Arap işi bu vitrayların en güzel tarafı çeşitli renklerdeki ve şekillerdeki parçaların arasında - bizimkilerin aksine-, kaba duran o kurşun çerçeveler

[31] Renkli, kabartmalarla işlenmiş deri (İspanya'da hüküm sürmüş Emeviler devrinden).
[32] Volkanik bir taş

yok. Vitrayların iskeleti kalın mermerden kafes halinde yapılmış. Yatay olarak sayısız şekilde delikle oyularak, tümüyle zarif bir resim oluşturulmuş. Mavi, sarı, pembe veya yeşil renkli parçalar deliklerin uçlarına yerleştirilerek çemberler oluşturulmuş. Böylece, kendi yansımalarıyla, ana kısmın üzerine sedef ve kıymetli taşlarla kesintisiz devam ettiği izlenimini veren bir görüntü oluşmuş.

Kemerlerdeki ve kubbelerdeki kaplamalar şimdi daha iyi fark ediliyor: bunlar her şeyi kaplayan brokar ve dantel benzeri müthiş mozaikler. Dünyanın en güzel, en dayanıklı işlemeleri. Rengârenk parıltılarını asırlar boyu koruyabilmişler. Çünkü son derece sağlam, binlerce sayısız renkli mermer parçası, sedef ve altından oluşmaktalar. Bütünde yeşil ve altın rengi hâkim. Bunlar bir seri ilginç vazoları temsil etmekte. Simetrik olarak içlerinden çıkan düzgün buketler, yerlere saçılmış. Eski zamanların klasik rüya resimlerindeki asma yaprakları, renklerini sonsuz sayıdaki tonlarıyla mermerlerin yeşilinde bulmuş. Yaşlı ve sert görünümlü bağ dalları, altın ve sedef renkli üzümlerle süslü. Buna karşılık yeşilin monotonluğundan kurtulmak için altın renkli mermer zemin üzerine pembe-kırmızı büyük çiçekler rastgele serpiştirilmiş.

Alacakaranlığın, sessizliğin ve boşluğun ortasında, vitraylardan süzülen renkli ışınların, kıvılcımların ve yansımaların oluşturduğu bu şahane şark masalı dekorunun içinde yalnız dolaşıyoruz. Mabedi mesken edinmiş kuşlar, sürekli açık duran kapılardan girip çıkıyor. Duvarlardaki porfir çıkıntıların, altın kabartmaların ve

sedef kakmaların üzerine konuyorlar. Loş köşelerde diz çöküp dua etmekte olan beyaz sakallı görevliler onlara hoşgörü göstermekte. İran ve Türkiye'den gelmiş, renkleri hafifçe solmuş güzel halılar yerleri kaplıyor.

* * *

Camiye ilk girişte fark edilmeyen geniş orta kısım, iki sıra çitle çevrili. Birincisi ince bir Arap işçiliğine sahip tahta bir kafes. Diğeri ise Haçlılar tarafından yaptırılmış, burayı geçici olarak kiliseye döndürdükleri devirden kalma gotik tarzı bir demir. Mermer kaidelerin üzerine çıkıp içeriye, bu saklı yere doğru bakıyoruz... Çevresi gibi buranın da muhteşem ve zengin bir yer olacağı kanısındayız ama görünen şey karşısında adeta dehşete kapılıyoruz. Koyu renkte şekilsiz bir cisim; bu şahane yerin yarı karanlığında siyah, belli belirsiz bir kaya; bir dağ zirvesi gibi yükseliyor...

Burası, İsrailliler için, Müslümanlar için ve Hıristiyanlar için kutsal bir yer olan Moria dağının zirvesi; Jebüs (Kudüs) Kıralı Ornan'in arazisi. Yok edici meleğin Davut'a görünüp elindeki kılıç ile Kudüs'ü işaret ettiği yer.

Davut kurbanların dua edecekleri yeri hazırladı, oğlu Süleyman da mabedi inşa etti. Çevresini düzenledi ama tepeyi fazla düzlemedi. Çünkü oraya bir meleğin ayakları değmişti.

Ardından gelen çağlarda Moria dağı, görkemli devirler görmekle beraber, korkunç yıkımlara da tanık ol-

muş. Nabukadnezar[33] tarafından dümdüz edilen tapınak, Babil'deki esaretten geri dönenlerce yeniden inşa edilmiş. IV Antonyus tarafından tekrar yıkılıp, Herod tarafından tekrar yapılmış. Sonra İsa'yı görmüş bu yer. Onun sesi kubbelerin altında duyulmuş... Bugünkü modern düşüncelerimizi bile şaşırtan dev inşaatlar yapılmış her seferinde. Yüksek maliyetleri imparatorluklara mal olan, insanoğlunun gücünün sınırlarını aşan bu binaların, bugün temellerini buluyoruz.

Kudüs'ün Titus tarafından ele geçirilmesinden sonra, İmparator Adrian zamanında buraya bir Jupiter mabedi yapıldı. Daha sonraları ise Yahudilerden nefret eden Hıristiyanlar, bu kutsal yeri çöplük haline dönüştürdüler. Halife Ömer Filistin'i fethedince burayı temizletti, tekrar saygın bir yer haline getirdi. Onun ardından 690 yılında halife olan Abdülmelik, asırlardır hâlâ ayakta duran bu şahane camiyi yaptırdı.

XII. ve XIV. yüzyıllarda restore edilen kubbeyi saymazsak, Haçlılar buraya geldiklerinde, camiyi aşağı yukarı şimdiki durumunda buldular. Bu yapı onların devri için bile tarihi bir eserdi; tıpkı Gotik tarzı kiliselerin bugün bizde yaptığı etki gibi. Hiç de yıpranmamış, mermer ve altın işlemelerle süslenmiş brokar izlenimi veren, ne zaman yapıldığı belirsiz ve neredeyse ölümsüz bir yapı. Haçlılar onu kiliseye çevirip, mihrabı ortaya, Davut kayası üzerine yerleştirdiler. Frank imparatorluğunun yıkılmasının ardından Selahaddin (Eyyubi) her

[33] Kudüs'ü işgal edip İsrailoğullarını süren Babil kralı.

tarafını gül suyu ile defalarca yıkattıktan sonra, Allah'a ibadet yeri haline getirdi.

Saçakları süsleyen altın yazılar (bizim bugünkü gotik yazıyı çağrıştıran ve Arap harfleriyle yapılan eski hat sanatı), İsa'dan, Kuran'da anlatıldığı şekilde bahsediyor. Hıristiyanların içine tasa düşürecek kadar akla yakın sözler[34]:

"Sizler ki yazılanları gördünüz, dininizin kurallarını aşmayınız. Peygamber İsa, Meryem'den başkasının oğlu değildir. Allah'a ve onun yolladığı peygambere iman ediniz. Yanlış inançlara sapmayınız, sizin için hayırlı olan budur. Allah tektir. Onun oğlu yoktur. O bir şey istediğin de "Olsun!.." der, ve o şey olur."

(Sure, IV, 69; -XIX, 36)

* * *

Üzerinde tek bir bitki, tek bir yosun yetişmemiş, gökten tek bir çiy tanesi düşmemiş, lahit içinde yatan mumyalanmış ölü bir firavundan farksız dağ tepesindeki bu kara kaya parçası, yapmacık modern saçmalıklarımızı ezerek bizi devasa bir geçmişe götürüyor. İki bin yıl süren karışıklıklardan sonra, on üç yüzyıl önce sırf onun için yapılan bu şahane duvarlar ve altın kubbe tarafından koruma altına alınmış.

* * *

Başlangıçta, İslam'ın henüz tereddütle karşılandığı zamanlarda, (Hz.) Muhammet tarafından ziyaret edildi-

[34] Hıristiyanların çoğunluğu İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna inanırlar.

ği inanılan bu Cami'de -Kabe'nin rakibiymiş gibi-, ilk Müslümanlar tarafından içindeki siyah taş kıble olarak kabul edilerek namaz kılınırdı. Kapılarını Türk nöbetçilerin koruduğu, çevresi geniş bir meydanla çevrili, ulu ve boş bir avlu ortasındaki Harem-i Şerif, Müslümanlar tarafından bugün bile Mekke ve Medine'den sonra en kutsal yer olarak kabul edilir. Bulunduğumuz yüzyılın (19. Yüzyıl) ortalarına kadar öylesine sıkı korunurdu ki, bir Hıristiyan'ın oraya girmesi için hayatını tehlikeye atması gerekirdi, ama son birkaç yıldır kapıları, - belirli günler dışında ve Kudüs paşasının yetkilendirdiği bir yeniçeri eşlinde olmak şartıyla,- her dinden insana açıldı. Ama Yahudiler, dini bir sakınca nedeniyle asla gelmez; burası bir zamanlar onlar için Tanrının mabediydi; nerede gömülü olduğu tam olarak belli olmayan azizlerinin üzerinden bilmeden geçmekten korkarlar.

* * *

Bu muazzam meydanın diğer ucunda iki yaşlı servi arasından İslam'ın bin yıllık, kutsal başka bir cami görülüyor: Mescid-i Aksa[35]. Yapımında, zaman içersinde yıkılan putperest ve Hıristiyan tapınaklarından arta kalan malzemeler de kullanıldığından, sütunlar ve sütün başları farklı türden. Bu mabet Haçlılar zamanında burayı işgale gelen şövalyelere de adını vermiş: *les Templiers*[36]. Kaya'nın üzerindeki camiden yeni çıktığımız için, tartışılmaz güzelliği bizi henüz etkilemiyor.

---

[35] Mekke'ye oldukça uzak sayılacak bu camiye "Uzaktaki Mescit" denmişti.

[36] les Templiers: Tapınak şövalyeleri. Haçlılar zamanında (1119) buraya yerleşen Hıristiyan askerler.

Güzel ilkbahar güneşiyle aydınlanan bu kutsal meydanda, küçük grubumuzla beraber, aralarından yer yer bakımsız otlar fışkırmış beyaz taşlara basarak yürümeye başlıyoruz. Taşların eksik olduğu bazı kısımlarda otlar ve çiçekler, kırlardaki gibi serbestçe büyümüş. Türkuaz rengindeki caminin çevresinde gezinirken küçük kulübeler, mavi bir şadırvan, mihraplar, mermer zafer takları, kurumakta olan iki büyük servi ve birkaç zeytin ağacı görüyoruz. Antik Kudüs'ün sessizce atan kalbi olarak kabul edebileceğimiz, kutsal kitap getiren tüm dinlerin, Hıristiyanlığın, İslam'ın[37] ve Judaismin (Yahudiliğin) kıble olarak kabul ettiği bu yerde içimiz hüzünle doluyor! Burası, adına Allah, Rabbim veya Yehova dediğimiz, (Hz) İbrahim'in Tanrısına iman edenlere yön gösteriyor. Bu hüzün verici terk edilmişlik, insanların eski çağlarda kazandığı imanlarını, artık yavaşça kaybettiğinin delili.

* * *

Başımızı kaldırıp Harem-i Şerif'i çevreleyen diğer binaların ardındaki taşlık yamaçlara baktığımızda, koyu renkleriyle tek tük zeytin ağaçları gözümüze çarpıyor.

- Bu gördüğünüz yerin... - diye lafa başladı, derin bilgisiyle bizi aydınlatma niyetiyle refakat eden beyaz elbiseli papaz.

[37] Kabe'den önce Müslümanlar bir süre (16 ay) Kudüs'ü kıble olarak kabul ettiler.

- İsmini söylememe gerek yok. Zaten biliyorsunuz, değil mi?

Yüksek sesle konuşursa, saygısızlık edeceğini düşünmüşçesine, o ismi fısıldayarak söyledi:

- Gethsemani[38]...

Gethsemani! Hayır, bilmiyordum. Ben Kudüs'e henüz gelmiş bir hacı adayıyım. Bu isim iliklerime kadar ürpermeme neden olurken, başımı gösterdiği yere doğru huzur ve hüzün karışımı garip bir duyguyla çeviriyorum.

* * *

Dar bir mazgaldan, ayaklarımın dibinde uzanan vadiye ürpererek bakıyorum... En dipte, kurumuş Kidron'un son kıvrımları görülüyor. Karşı yamaçta, kendine özgü hüzünlü görüntüsüyle, Absalom[39] ve Josaphat[40] mezarları ve yine bunlar kadar hüzün verici, üzerinde bulunduğumuz sessiz kutsal meydanın devamı gibi duran, her yanı ölülerle dolu olan bir vadi. Mezarlar, mezarlar, her yana ekilmiş gibi duran sonsuz sayıda mezarlar. Benzer taşlardan yapılmış tümsekler. Deniz kıyısındaki çakıl taşları gibi sonsuz sayıda. Öylesine terk edilmiş, öylesine unutulmuş bir halleri var ki, yaşama tekrar döndürülmeleri mümkün değil. Bu sabah, taze otların ve çiçeklerin çıkmaya başladığı bu yerde,

---

[38] İsa'nın yargılanıp çarmıha gerilmeden önce son gecesini geçirdiği bahçe.

[39] Davut'un oğullarında biri.

[40] Josaphat (Yehoşafat): Yehuda kralı. İnanışa göre Yehoşafat vadisi (kıyamet günü herkesin toplanacağı vadi) adını bu kraldan almaktadır.

ölümün geri dönülmezliğinin, tozun ve toprağın gücü hâkim...

* * *

Şimdi Harem-i Şerif'in altına iniyoruz. Josaphat vadisine doğru çıkıntılı, yapay ve boş bir platform. Direkler ve kemerlerden oluşan bir altyapı sayesinde havada duruyor. Kral Süleyman ulu düşüncelere sahip bir eski devir adamı olarak, meydanı genişleterek daha da şahane bir hale getirmeyi düşünmüş.

Bir tür yer altı mezarlığını andırıyor. Paralel pasajları, tonozları, saçaklarından inen sarkıtları ile Harem-i Şerif'in alt bölmeleri, eski eserlerin günümüzdekilerle kıyaslandığında ne kadar görkemli olduğunu kanıtlıyor.

Hz. Süleyman'ın yaptırdığı bu yer altı bölmeleri, Haçlılar zamanında Frank süvarilerin atlarına barınak olarak kullanılmış. Tapınak Şövalyelerinin atlarını bağladığı demir halkaları duvarda görmek hâlâ mümkün.

* * *

Harem-i Şerif'in bulunduğu alandan, Kudüs tapınağının iki kapısı görülebiliyor.

Bunlardan birincisi Kidron vadisine açılan Altın Kapı. İsraillilerin adetleri gereği palmiye yaprakları sallayarak karşıladıkları İsa'nın Kudüs'e girdiği yer. Günümüzde Arap-Müslüman bir duvar işçiliği ile tamamen kaplanmış durumda. Çeşitli zamanlarda, değişik stillerde restorasyona uğramış. Peder S..., buranın eski halini gözlerimizde canlandırmaya uğraşırken, bizim düşünce-

lerimiz yüzyıllarca uzaklara gidiyor ve şu tür cümleler duyunca şaşırmaz oluyoruz; "Ah! Bu pek ilginç sayılmaz; fazla eski değil, sadece Herod zamanından kalma bir rötuş."

Diğeri, Çifte Kapı: o da günümüzde duvarla örülmüş. Bir zamanlar, Ophel[41]'den tapınağa gelirken, Orta Kapı olarak bilinen bu yerden çıkılırdı. Hiç şüphe yok ki bu kapı, (Hz.) Süleyman'ın, yanında Saba Melikesiyle birlikte geçişine tanık oldu. Arkeologlar yapılmış olan son restorasyonların Herod devrinden mi, yoksa Bizans devrinden mi olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmekte. Dev temel taşları üzerine oturmuş. Yeraltından çevreleyen ve sırrını hâlâ korumakta olan dehlizleri var. İlk yapıldığı devirlerdekinden daha antik, ağır ve karmaşık bir izlenim veriyor. Tek parçadan yapılmış ortadaki sütun, Süleyman'ın tapınağından arta kalan son izlerden biri. Bodur ve ilginç bir yapısı, palmiye kabartmalarından oluşan naif bir başlığı var. Destek olduğu kapı kirişi devasa bir taştan oluşuyor. Eski devir insanının saman sapı gibi kaldırmanın sırrını bildiği bu ağır taşlar, günümüzün modern makinelerini ezer. Üst üste sürülmüş kireç ve alçının altında kalan Çifte kapı, bu genel görünüşüyle, devler tarafından bir gecede tamamlanmış bir yapının kalıntısı gibi durmakta. Bu sütunu ve üstündeki dev kirişi görünce, Süleyman'ın yaptırdığı eski tapınağın ne büyük ve ne şahane bir şey olduğunu hayal etmeye çalışıyoruz. Bugün Harem-i Şerif olan bu yerin tahtında, Mavi Cami tek başına oturmakta.

[41] Süleyman'ın tapınağının yakınında bir tepe. Eski bir yerleşim alanı.

IX

Pazartesi, 2 Nisan

Bu sabah Kudüs surları dışında, bir Rus hacının cenaze törenine rastlıyorum. Filistin'e yaptıkları hac ziyareti sırasında ölen o kadar çok insan var ki! Açık yüzü balmumu ile kaplanmış yaşlı bir kadının cenazesi. Matuşkalar tarafından taşınıyor. Yüzlerce kadın ve erkek hacı adayı onu izlemekte; soluk renkli uzun etekleri, kıldan yapılmış eski başlıkları, gri sakalları ile Rus köylüleri. Pis ve zavallı bir görünümleri var. Ama bakışlarında imanın parıltısı fark ediliyor. Hep bir ağızdan coşkun bir ilâhi söylüyorlar. Bu kutsal topraklarda ölen bir kişi öylesine şanslı ki, insanın ona imreneceği geliyor!.. Ah! bu insanların imanı!...

* * *

Akşam, güneş battıktan sonra Azize Anne pederlerinin yanından ayrılıyorum. Harem-i Şerif yakınında, büyük bir olasılıkla Pilat'ın sarayının bulunduğu alanda, Azap Yolunun[42] başlangıç noktası olan boş ve hüzün verici yerdeyim.

Azize Anne manastırının sevimli papazları Haçlılardan kalan büyük kiliselerini bana gezdirmiş; bahçelerine götürüp yaptıkları kazı sonucu ortaya çıkardıkları

[42] İsa'nın yargılandıktan sonra sırtında haçla yürüdüğü yol.

havuzu göstermişlerdi. Bu buldukları, Bethesda[43] havuzu olmalı. Beni yeraltı dehlizlerine de indirdiler. Orada bir yerde, Bakire Meryem'in annesi Azize Anne'nin evi bulunuyor. Ve büyük bir olasılıkla Azize Helen'den önceki devirlerde Karmel yalnızları olarak adlandırılan I. ve II. yüzyılın ilk Hıristiyanlarının, bir hava deliğinden inip gizli toplantılarını yaptıkları, dualarını ettikleri yer de burası.

Bu kutsal yerden uzaklaşırken, bütün bir geçmiş hayalimde canlanmakta. Ve şimdi, altın rengine bürünmekte olan alacakaranlığın içinden, yaşlı duvarların ve hüzün verici harabelerin arasından Azap Yolu'nu çıkacağım. Bugün artık orada, Yafa kapısının yakınında, benim de otelimin bulunduğu modern semt var.

Sol tarafımdaki Harem-i Şerifin kapıları kapanıyor. Magrep saatinden sonra girmek kesinlikle olanaksız ve benim önümde, duvarların arasına sıkışmış dar bir sokak duruyor. Azap Yolu'na çıkan bir ölüm sokağı.

XVI. Yüzyıldan itibaren bu yola değer verilmeye başlandı. Aynı saygı bugün de devam etmekte. Kayıtlarda verilen bazı ayrıntılar hayali de olsa, şüphe yok ki yolun ana çizgileri ve yönü gerçeğe uygun. Özellikle burası, Pilat'ın sarayı çevresindeki bölge fazla bir değişikliğe uğramış olamaz. Değişiklikler daha uzakta, Kalver kenarlarında gerçekleşmiş olmalı. Taş döşeli eski Roma yolu, günümüzdeki yolun altında kalmış. Yanlardaki duvar taşları zamanla toprağa gömülmüş olmalarına

[43] İncil'den önce yazılmış olan bir Gospel'de bahsi geçen bu sütunlu sarnıç 19. Yüzyılda bulundu.

rağmen yerli yerinde durmakta. Bu taşlardan bazıları, sırtında haçla geçen İsa'yı belki de gördüler.

Bu gece bu yol bomboş, dar ve kasvetli. Azalmakta olan altın sarısı bir ışıkla biraz aydınlanıyor. Taş duvarların tepeleri kırmızımtırak bir renge bürünmüş. Sönmekte olan güneş iyice alçalmış. Kapılarını artık kapamış olan Azize Anne papazlarının kilisesinden org ve ilâhi sesleri geliyor.

İki sıra antik duvar arasından zahmetle çıkılan yol dar ve karanlık. Etrafın daha da kararmasına neden olan rastgele yapılmış kemerlerin altından geçiyoruz. Hepsi aynı kırmızımsı bir renge sahip otuz ayak yüksekliğindeki duvarlar, büyük taşlardan yapılmış. Harap görünüyorlar. Aralarında otlar çıkmış. Yol boyunca bazı yerlere konan aşınmış dev payandalar, ayakta durmalarına yardımcı oluyor.

Bunu kesen başka sokaklar var. Onlar da ıssız ve ölü. Ne bir pencere, ne de bir kapı var görünürde. Sokakların üstleri çeşitli şekillerde yapılmış kemerler ve kubbelerle neredeyle tamamen kapanmış. Bu esrarengiz sokakların uçları bir mezar karanlığı içinde kaybolup gidiyor. Görünüp kaybolan hayaletler var: sokaklardan hızlı adımlarla geçen peçeli kadınlar veya gri abalı Bedeviler.

Bir kapının üzerine yerleştirilmiş beyaz mermer kitabede *Hic flagellavit*[44] yazmakta. Ah! İsa'nın kırbaçlandığı bu yerde, onun anısına yapılmış küçük bir kilise bu. Ve Azap Yolu başlamak üzere. Biraz ilerde, Pilate'nın sara-

[44] *Hic flagellavit* (Latince): "Burada kırbaçlandı" (tablosu). Hıristiyanlar, İsa'nın yargılanışından, çarmıha gerilinceye kadar başına gelen olayları on dört tabloda tasvir etmektedir. Bu tablolar dini resimlerde sıkça görülür.

yının yerinde şimdi Türk kışlası var. Haç yolunun ilk durağı. Buradan başlayarak, Kutsal Mezar'a kadar her önemli noktada kitabeler ya da sütunlar bulacağım.

Karanlıkla beraber Kudüs üzerine yayılarak insanı içine çeken bu sessizliğe rağmen, artık sona ermekte olan Azize Anne papazlarının ilahilerini, uzaklaştığım için duymakta zorlanıyorum.

Derken başka dualar, başka ilahiler ve başka org sesleri gelmeye başlıyor. Bir manastırın önünde, Romalıların *Ecce Homo*[45] arkının altındayım. Büyük Kurtarıcıya yapılan dualar Sion rahibeleri manastırının duvarları ardından gelmekte.

Azap Yolu önümde yükselirken, hüzün dolu bir yalnızlık duyuyorum. Sevimsiz evlerin arasından geçen yolda birkaç sert dönemeç var. Altın rengi ışık, duvarların tepelerinden silinirken, Sion rahibelerinin ilahileri de ardımda duyulmaz oluyor. Beni içine hapseden bu duvarların ardından, Kudüs'ün yüksekçe bir yerinden, karanlık ve sıcak gökyüzüne yükselmekte olan asırlık kubbelerde, Ramazan şerefine ışıldayan taçlar takmış iki minare görülüyor.

Sion rahibelerinin ilahileri artık duyulmuyor ama aynı anda şehrin çeşitli yerlerinden başka sesler yükselmeye başlıyor. Bu coşkun ve tiz sesler uzun füzeler gibi havayı delip geçmekte: müezzinler, ezan okuyor!... Ah! Kudüs, Hıristiyanlar için kutsal, Müslümanlar için

---

[45] *Ecce Homo* (Latince): "İşte Adam" (tablosu). Dövülmüş, bağlanmış ve dikenlerle taçlandırılmış İsa'yı, öfkeli ve nefretle dolu kalabalığa gösteren Pontius Pilatus tarafından söylenmiş cümle.

kutsal, Yahudiler için kutsal bu yerde gökyüzüne sürekli olarak yakarma ve dua sesleri yükselmekte!...

Yolu çıkıyoruz. Bazen orta yerde, nehir üstüne atılmış çirkin bir köprüyü andıran bir evle karşılaşıyoruz. Başka evler de var: demir kafesli küçük pencereleriyle tehdit eder gibi yüksekten bakıyorlar. Müezzinlerin (namaza) çağrısı sona erince, karanlığın ve sessizliğin büyüsü Azap Yolu'na iniyor. Dün günışığında bana burası sıradan ve hayal kırıcı bir yer olarak görünmüştü. Yarı karanlığın yarattığı esrarlı havada ise bambaşka bir hale dönüşmüş; içimden tekrarlayıp durduğum kutsal bir şarkı gibi her taştan yükselen o Büyük Anı[46] ile...

Ağır ağır Haç Yolunun yedinci durağına[47] geliyorum. İsa Kudüs'ten, bu Adalet kapısından geçerek çıkıp Golgotha'ya[48] yürümüş. Bu durumda benim de, karanlık ve gürültülü bir yerden geçmem gerekiyor. Bir sürü insan ve deveyle dolu. Aşağı mahallelerin sakin ve tenha havasından sonra hazırlıksız yakalanıyorum. Burası "Yağ pazarı". Dar sokaklardan oluşmuş bir mahalle. Sokakların üstü tonoz ve kubbelerle kaplı. Haçlılar tarafından yapılan bu yerin günümüzdeki sakinleri, Bedeviler. Hava kararmış için yağ ve tahıl sattıkları dükkânlarında lambaları yakmışlar. Kalabalık içersinde üzerinde bornozları ile geçenler tarafından itilip kakılıyorum. Satıcıların bağrışları ve develerin çıngıraklarından çıkan seslerle sersemlemiş durumdayım.

---

[46] İsa'nın anısı.

[47] Haçın İsa'nın omzuna yüklendiği tablo.

[48] Golgotha; İsa'nın çarmıha gerildiği tepe.

Bu üstü kapalı çarşıdan çıkar çıkmaz ortalık tekrar sakinleşiyor ve ilâhiler tekrar duyulmaya başlıyor. Sonunda Azap Yolu'nun bitimindeki Kutsal Mezar'a varıyorum. Kiliselerin kapıları ardına kadar açık ve ayin sesleri gelmekte.

Akşam vakti, kukuletalı matem elbiseleri içindeki Ermeniler kapı girişi yakınındaki kutsal "teneşir taşı"[49] başında dua ediyor, öpmek için yere kapanıyorlar. İçlerinden birinin, başpapaz olanının, sırmalı elbisesi ve kırmızı bir tiarası var

İşlerini bitirir bitirmez oradan ayrılıp kilisenin bir başka yerinde dua etmek, tapınılacak her köşesinde buhurdanlıklarını sallayarak her taşı kutsamak ve gözyaşlarıyla kucaklamak için karanlık ve labirent gibi karışık koridorlardan hızla uzaklaşıyorlar. Okudukları ilahilerin uzak kubbelerdeki yansımaları duyulmaz olurken, karanlıkların derinliğinden ağır ve güçlü başka bir ses gelmeye başlıyor. Yürüyen, yürürken de alçak sesle mırıldandıkları duaları yer altı mağarasının duvarlarında yankılanan bir grup bu. Sabah Kudüs'e girerlerken gördüğüm Kafkas hacılar; yeraltındaki küçük kiliseden dönüyorlar. Burası çıkış yerleri, bugünkü işlerini bitirmişler. Mezarın bulunduğu yere vardıklarında, her taşı öperek çevresinde dönmeye başlıyorlar. Küçük çocukları da öpebilsin diye elleriyle havaya kaldırıyorlar. Huşu içersinde dualar okurken, yaşlarla dolu gözleri yukarı, gökyüzüne doğru bakıyor.

---

[49] İsa'nın ölümünden sonra üstüne konup yıkandığı taş, Onksion veya Unksion taşı.

Bunca yalvarmanın yakarmanın, -safça, çocukça, hatta biraz putperestçe görünse bile- Tanrı tarafından duyulmaması mümkün mü? Tek tanrının, tek yaratıcının, doğmalarına izin verdiği, ebediyete ulaşmaktan başka arzuları olmayan korku içindeki bu yaratıkları karanlıklara atması mümkün mü? Hayır, böyle bir insafsızlığın var olamayacağını düşünüyorum. Ve bu basit, felsefe kadar eski ve boş bulduğum düşünce, Kutsal-Mezar'a gelip yalvaran insanlardan aldığım ilham, içimde artık öldüğünü sandığım bazı şeylerin birden beklenmedik bir şekilde uyanmasına neden oluyor!... Ve alçakgönüllü bir şekilde önümden geçen, karanlıkta fısıldayarak güvenle dua eden bu insanlara, farkında olmadan bana yaptıkları bu kardeşçe iyilik için şükrediyorum.

X

Salı, 3 Nisan

Sion Rahibeleri Manastırının yüksek terasından, ki şu anda üzerinde durmaktayım, henüz akşam olmadığı için hâlâ pırıl pırıl parlayan güneşli bir havada kutsal şehrin tamamına tepeden bakıyorum. Beni buraya çıkaran iki rahibe –seçkin bir toplumda yaşadıktan sonra rahibe olmuş bu dindar ve sevimli iki kadın– ömürlerinin geri kalanını geçirip mutlu bir şekilde ölmek istedikleri bu şehri bana göstererek açıklamalarda bulunuyor. Harabeler, kiliseler ve manastırlar, gri taşlardan yapılmış sayılamayacak kadar çok kubbeler, karanlık duvarlar ve boş alanlar; bütün bunlar kasvetli dev bir tablo gibi gözümüzün önünde duruyor. Müslüman mahallesinin hemen hemen ortasındayız. Hemen ayağımızın dibinde, ilk sırada görünen kubbeler, ne olduğunu bilmediğimiz esrarengiz yerlere ait. Çıkıntı bir yerden baktığımızda, aşağıda Hintli dervişlerin küçük manastırını görebiliyoruz. Uzak doğudan gelen Müslüman hacı adayları, burada kabul ediliyor, burada yatıp kalkıyorlar. Biraz garip ve zavallı görünen bir yer. Çatı taşları üzerine oturmuş kadınlar ve kediler, akşam güneşinde hayal alemine dalmışlar. Uzakta, batı tarafında Yafa bölgesi uzanıyor: konsolosluklar, oteller, buradan pek görünmeyen tüm modern şeyler. Onlara sırtımızı dönüyoruz. Güney batıya baktığımızda, Rum mahallesini, Ermeni mahallesini ve siyaha çalan renkleriyle Yahudi mahallesini görüyoruz. Çoğu sivil amaçla yapılmış birbi-

rine benzer binlerce kubbe, bir kaç minare, bir kaç çan kulesi fark ediliyor. Bütün bu yapılar mazgallı yüksek surlarla çevrilerek, kurak ve taşlı kırlarından ayrılmış durumda. Gözlerim güney doğudaki Harem-i Şerif ve çevresi üzerinde geziniyor. Muhteşem mavi cami, bu sessiz ve kutsal yerde tek başına taht'a kurup oturmuş durumda. Sur duvarlarının ötesinden Gethsemani'nin ve Zeytin dağının zirveleri görülmekte. Onların arkasında, daha yukarılarda, çok çok uzaklarda, Moab dağlarının mavimtırak eskizleri fark ediliyor. Kuşbakışı görünüşüyle Harem-i Şerif külliyesi, hem hüzün verici, hem de sonsuz güzelliğe sahip bir yer. Bir tablodaki siyah gözyaşı çizgilerini andıran birkaç servi, köşkler ve beyaz mermerden kemeraltı girişleri bu şahane fayans caminin etrafına yayılmış. Boş görmeye alıştığımız bu meydanda bugün kalabalık var. Uzakta oldukları için, bulunduğumuz yerden cüceler gibi görünen Müslüman hacılar, kırmızı veya sarı renklerde parlak elbiseler içinde mavi duvarlı mabetten çıkıp, meydandan sessizce geçerek uzaklaşıyorlar: sanki geçmiş zamanlardan bir sahne. Bu arada alçalan güneşle beraber Kudüs üzerinde gökyüzü, altın rengine dönüşürken, Moab dağlarının sessiz çizgileri, akşamın menekşe ve pembe tonlarını almaya başlıyor.

* * *

Sion rahibeleri, Kudüs'ün en imrenilecek yerlerinden birinde oturuyorlar.

Öncelikle Romalıların yaptığı, Azap yolunun üstünden geçen tam karşıdaki *Ecce Homo* kemeri, manastırın

içinde de diğerine çok benzer ikinci bir kemer halinde devam ediyor. Rahibeler bu kemere dokunmamışlar. Aşınmış kaba taşlardan yapılmış, kızılımsı bir renkte ve insanı garip bir şekilde etkiliyor. Pilat'ın mahkeme binasından arta kalmış olmalı. Sade bir güzelliğe sahip ve benzerlerinden çok farklı yapısıyla, beyaz kilisenin orta yerinde durmakta.

Daha sonra, yerin altına doğru kazmaya devam ettikçe, heyecan verici başka kalıntılar da bulmuşlar: İsa'nın yargılandığı mahkemeye ait olduğu sanılan, Romalılardan kalma bir tür nöbetçi odası; bugün Azap Yolu olarak bildiğimiz yola paralel, antik taşlar döşeli başka bir yol başlangıcı, ve, nihayet, Harem-i Şerif'in civarına gittiği anlaşılan yeraltı dehlizlerinin girişleri. Böylece yakında her köşeyi araştırarak, manastırların, kiliselerin altını kazarak, şimdiki seviyelerinin on, on iki metre altına inildiğinde İsa'nın yaşadığı devirdeki Kudüs'ü ortaya çıkarmak mümkün olacak.

Sion'un Rahibeleri manastırında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan bu yeraltındaki dehlizle, Azap Yolu ile aynı yöne giden yol ve diğer buluntular, manastır arazisinin sınırları aşar aşmaz yığılı topraklar altında esrarengiz bir şekilde kaybolup gitmekteler. Ama rahibelerin söylediğine göre daha ilerlerde, çeşitli bölgelerde, başka rahip ve rahibeler de aynı şeyi yapmaya başlamışlar. Her manastır, derinliklere, yeraltındaki mezarların altına inerek Herod devri yollarına, eski surların kalıntılarına ulaşıp İsa'nın mezarına kadar uzanan eski yolu tekrar ortaya çıkarma çabasında.

Bu kazılarda özellikle çarpıcı olan şey, eski taşların bozulmamış olması. Üstünden geçen her şey tarafından asırlar boyu çiğnenmiş olan bu kırmızımsı taşlar, düzgün ve cilalı yapılarını koruyabilmişler... Ve hatta işte şu taşın üstünde, basit bir bıçakla kabaca kazınmış bir oyun... Romalı askerlerin nöbet arasında vakit geçirmelerine yardımcı olan ve günümüzde bile hala oynanan margel[50]!... Ah! Çocukça olmasına rağmen bu hayalet şehirden aniden fırlayan, bu basit ama gerçek ayrıntı, beni nasıl da etkiliyor!...

Gerçekten de İsa'nın yargılandığı mahkeme binasının nöbetçi odasında mıyız?... Aklımı karıştıran, buradan başlayıp yeraltındaki mezarların arasından geçerek toprağın içinde gözden kaybolan bu sokak, gerçekten de İsa'yı çarmıha gerildiği yere, Golgotha'ya götüren yol mu? Olasılığı yüksek olsa da, bunun böyle olduğunu söyleyebilecek bir yetkili henüz yok. Ama elindeki fenerin ışığını binlerce yıllık duvarlara tutarak yeraltı mezarlarını benimle birlikte dolaşan rahibe, kendi içindeki iman ateşini bir an için bana da bulaştırmayı başarıyor; ve işte ben, bu harabeler önünde onun kadar duygulanıyorum ve artık şüphem kalmıyor...

Yerdeki şu margel oyununa gözüm takılıyor, tekrar tekrar bakıyorum... Şu anda sanki onları, Pilat'ın askerlerini görüyorum. Oynuyorlar. Aynı anda ise, İsa mahkemede sorguya çekilmekte. Her şey hayalimde bir anda

[50] Margel: (orijinal metinde "margelle"): Günümüzde "sek sek" adıyla bilinen oyun.

elimde olmadan canlanıyor. Tutku'nun[51] sahneleri, yakın ve gerçek yanlarıyla, son derece insani küçük ayrıntılarıyla beliriyor. Öyle büyük bir kalabalık yok ama herkesin varlığı garip bir şekilde hissedilmekte. Azizlerin başlarında hale[52] yok. Asırlar boyunca eklenmiş süslemelerden yoksun, sade bir görüntüleri var. Olayların gerçekleştiği andaki gerçek boyutlarına indirgenmişler. Ölüm cezasına çarpılanların oluşturduğu küçük kortej, omuzlarında haçlarla kırmızı parke taşlar üzerinden yürüyüp geçiyor... Judea'nin[53] sıradan bulutlu ilkbahar sabahlarından biri; buradan, şu anda elimi yaslamakta olduğum, uzun yıllar toprak altından kalmış duvarların arasından geçiyorlar; sabahın erken saatinde ayaklanmış bir serseri grubuyla beraber; çekingen, geriden izleyen eden müritleri ve bütün geceyi soğukta, ayakta, ateşin başında, gözlerinde yaşlarla geçirmiş olan üzgün kadınlarla beraber... Bu olay, öylesine yeni bir yer haline dönüştürmüş ki dünyayı, bin dokuz yüz yıl sonra hala başka başka yerlerden Kudüs'e gelen fanatik insanları, taşları öpmeleri için dizleri üzerinde süründürebiliyor. Günlük alışkanlıkların pek de fazla değişikliğe uğramadığı bu şehirde bütün gün boyunca telaşla yapılan şeyler, şu anda bana biraz karanlık, hatta küçük bir günah gibi görünüyor...

---

[51] İsa'nın tutkusu (arzusu): Hıristiyan inanışına göre İsa'nın ölümünden önce yaşadıkları ve çektiği acılar (Tablolar).

[52] Hıristiyan azizlerinin resimlerinde çizilen, başları etrafındaki hare.

[53] Judea: (Yahudia). Filistin'in güneyinde yer alan, Antik çağda Yahudilerin yerleştiği bölge.

Yanımdaki beyaz elbiseli rahibeyle beraber yer altındaki geçitlerde yürürken, bütün bu hayallerim gelişigüzel, anlık, bir kaç saniyelik sürelerle, arada boşluklar, eksiklikler ve kara deliklerle gelip gidiyor. Tıpkı rüyalardaki gibi. Şimdi çarmıha gerilme işlemi tamamlanmış, halk dağılmış, ortalık sakinleşmiş; iki kolunu yanlara açmış, öğle güneşi altında kapkaranlık duran haç, şehrin içinden bakıldığında Kudüs surları üzerinden görülebiliyor ve evlerin damlarında sessiz kadınlar ve hüzün dolu gözlerle ona bakıyor... Ah ! O gün insanlar İsa'nın çevresinde nasıl da gözyaşı döktüler!.. Anası, anasının kız kardeşi, arkadaşları, onun için ağladılar. Çünkü onu bu dünyada büyük bir aşkla, büyük bir şefkatle seviyorlardı. Ne kadar da alçakgönüllü bir geçiş, şu Sen Jan'ınki. Birden söylediklerini hatırlıyorum: İsa anasını sevdiği havarilerin yanında görünce şöyle dedi: *"Kadın, işte oğlun." Sonra havarilerine döndü: "İşte ananız." Ve o andan itibaren havariler onu aralarına aldılar.* (Sen Jan, XIX, 26,27)

Ve rüyanın sonunda, soğuk ve beklenmedik bir tablo: hüzün verici o günün akşamı; her şey eski durumuna, bilinçsizce yaşanan günlük yaşama geri dönüyor; inanılmaz bir sakinlik çöküyor, sanki sıradan bir idammış gibi; halk, ticaretlerine, eğlencelerine geri dönüyor. Farkına bile varılmadan işlenen bu cinayetin ardından, Paskalya bayramına hazırlanıyorlar. Bilmiyorlar ki çocukları bu ızdırabı, bu yüzkarasını yüzyıllar boyu taşımak zorunda kalacak.

* * *

Yeraltından çıkıp ayaklarımız yere, yaşadığımız devrin toprağına bastığında, güncel gerçeklere geri döndüğümü hissediyorum. Eski zamanların karanlık bir gecesine dalış yapmış, gözlerimiz eski hayalleri görmüştü. Kendimi hiç bir zaman bizler için yaşamış İsa'ya, bizler için acılar üstlenmiş bu insana bu kadar yakın hissetmemiştim... Bütün bunları düşünmeme bu yerlerin esrarengiz etkileri, ayaklarımın altındaki Heron devrinin eski parke taşları, Ponce Pilat'in askerlerinin taşlara çizip oynadığı oyun ve bu taşlardan yayılan geçmişin kokusu neden oluyor...

XI

Çarşamba, 4 Nisan

Dominiken rahiplerin manastırına dönerken, kısa otlar ve mezarlarla kaplı ve hâlâ Gordon'un Kalver'i olarak anılan tepenin yanından geçiyorum. Randevulaştığımız Peder S.. bize Kudüs'ün eski sur duvarlarının güzergâhını ve Kutsal-Mezarın gerçek olduğunu kanıtlayan yeni bulguları gösterecek.

Otuz yıl kadar önce Gordon, bu civarlarda hayal kurup dolaşırken, bu tepeyi oluşturan kayaların bir ölü başına benzediğini fark etmiş. Az çok tabii. Bu nedenle buranın "kafatası alanı" olarak bilinen, gerçek Golgotha[54] olduğuna hükmetmiş. Ve onun bu fikri son bir kaç seneye, Rusların kazı yapmaya başladığı devre kadar, tarihi yanılgıları olduğu gibi kabul etmekten hoşlanmayan sözde şüpheci kişiler tarafında bile itibar görmüş.

Ama sonuçta, kayaların bu benzerliği gerçekten şaşırtıcı; özellikle bugün, güneşin bulunduğu yer ve uygun ışık, kurukafanın çizgilerini belirtiyor. Göz yerlerindeki iki delik de bu kasvetli yapıyı tamamlıyor.

* * *

[54] Golgotha: İsa'nın haçının dikildiği kayanın (Kalver) bulunduğu tepe.

Şimdi Dominiken papazların yanında, sakin çalışma salonlarındayım. Herod devri Kudüs'ünü neredeyse tamamen gösteren, duvardaki büyük haritaya bakmaktayız.

Her şeyden önce, Kudüs'e İsa'dan topu topu iki yüz yıl sonra gelen imparatoriçe Helen'in[55], Golgotha'nın yeri konusunda bu kadar yanılmış olması akla yakın gelmez. Birinci yüzyıl Hıristiyanlarının İncil'le ilgili ruhsal dünyalarında, yer yüzündeki çeşitli coğrafi bölgeler hakkında fazla bir bilgi yoktu, ama İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra geçen kısa sürede, bütün bu olanlar nasıl da unutulmuş olabilir?... Bir benzetme yapmak gerekirse bu, günümüzden aşağı yukarı aynı süre önceki XVII yüzyıldaki olayları, XIV Louis devrindeki olayları unutmamıza benzemez mi? Bu durumda ortaya çıkan çelişki çok ciddiydi: gerçek Kalver, klasik tarihçilere göre Kudüs surları dışında, kapılardan birinin hemen yanındayken, imparatoriçe Helen'e göre şehrin tam ortasındaydı...

İncelemekte olduğumuz duvardaki büyük haritalar yapılan kazılara ve eski kayıtlara dayanılarak çizilmiş üç bölgeyi göstermekte. Birincisi yalnızca şehrin ilk hâlini ve tapınağı kapsıyor. İkincisi kuzey batıya doğru uzanan, Kalver ve Kutsal-Mezarı şehir sınırların bir köşesindeymiş gibi gösteren bir harita. Üçüncüsü, günümüzde hâlâ varlığını sürdüren yerleri ama özellikle İsa devrini gösteren bir başka harita. Görünüşe göre

[55] Azize Helen: Doğu Roma (Bizans) İmparatoru Konstantin'in annesi.

Rusların yaptığı kazı sonuçları, yerleşimler hakkındaki eski varsayımları kesin bir şekilde onaylamakta. Bu durumda itiraz edecek bir şey kalmıyor. Göklere duaların yükseldiği bu kutsal yerin gerçekliğini kabul etmeye devam edebiliriz.

* * *

Dominiken papazların yanından çıkınca, onların bahsettiği yeni kazı yerine yöneliyorum. Kudüs'e Yafa kapısından girip Hıristiyanlar sokağından aşağı iniyor ve Kutsal-Mezar önünden adet olduğu üzere başım açık geçip, Rus manastırının kapısını çalıyorum. Olmadık bir şey... Biraz geç de olsa kapı açılıyor.

Kilisenin arkasında, yerin beş altı metre kadar altından dikkatle çıkarılan değerli beyaz buluntular, içerde, büyük tonozların altında korumaya alınmış.

Herod devrinden kalma, dünkü yeraltı mezarlarında gördüğüm yola benzeyen çizgili parke taşlı bir yol. Büyük bir olasılıkla Sion Rahibelerinin manastırından geçen Azap Yolunun burada sona eren ucu. Kutsal-Mezar'ın ve İsa'nın çarmıha gerildiği yerin hemen yanı. Bir de, Kudüs'ün eski sur duvarlarından arta kaldığı tartışılmaz bir parça var; bu bir eşik. Diğer parçalar da şehir kapılarından birinin temeli. Ve bu karanlık yol, bu kapıdan geçip büyük kilise yönüne, Golgotha tepesinin altında kalan yerlere doğru toprak altından gidiyor.

Bütün bu toprak gibi kırmız renkte masif kaba taşlar kilise tonozlarının altında hiçbir süsleri ve örtüleri olmadan, ışıksız bir ortamda, müzelerdeki ölü taş parçaları gibi yatmakta. Tek farkları, bunlar hâlâ bulunduk-

ları yerdeler ve yer altının derinliklerinde bağlantıları var. Bu bloklardan yapılmış surlar, antik devirlerden kaldıklarının kanıtı olan devasa boyutlardaki taşlardan oluşuyor. Yine dev taşlardan oluşan bir kapı pervazı üzerinde büyük menteşeler için delikler ve kilitlemek için yapılmış kol demiri yarıkları fark edilmekte.

Garip ve eşsiz bu yol, aşılmaz bir duvarın arkasında kaybolmasına karşın, yukarı doğru çıkarken Kalver'in yönünü kırık bir kol gibi belirsiz ama inkâr edilemez bir biçimde göstermekte. Üzerinde bin yılı aşan izleri taşıyan bu eşiğe bakmak heyecan verici. Sırtındaki haçla yürüyen İsa'nın ayakları kuşkusuz ki buraya bastı!...

"Yaşayanı neden ölüler arasında arıyorsunuz?" dedi İsa'nın dirilişini haber veren melek (Aziz Luc, XXIV, 5); ve bu sözler, Protestanların özdeyişi haline geldi. Ama ben onlardan biri değilim ve İsa'yı hor görenlerle veya onu unutanlarla birlikte asla yürüyemem. Ben artık onu ölüler arasında arayanların arasına düşmüş biriyim. Her yerde onun gölgesini arıyorum. Belki de böyle bir şey yok ama saygı uyandıran tatlı anısı her yerde hissediliyor. Ve anlamadan onun büyüsüne kapılıyorum. Elde kalan tek şey gözyaşlarının akmasına yeterli olan insan yapısı anılar. Ve mezar taşı gibi duran bu eski eşiğin karşısında bazı derin düşüncelere dalıp üzülüyorum. Belki de o sabah, bu eşiğin üzerinden son adımlarını atarak geçen İsa, herhangi birimiz gibi korkuyor, bilinmeyen sonunun ne olacağını merak ediyordu.

XII

Perşembe, 5 Nisan

... Gün batarken, Kudüs'ün çevresindeki kırlarda, Levant[56] ve Kuzey taraflarında, atla dolaşıyorum.

Burada ilkbahar ne kadar da soluk, sisli ve soğuk! Gerçi Judea'nin yüksek yaylalarındayız, deniz seviyesinden yaklaşık sekiz yüz metre yukarda, rüzgârların ve bulutların bulunduğu yerdeyiz.

Sağa sola serpiştirilmiş cılız zeytin ağaçları ve gri taşlarla dolu bir kır. Toprakta kısa, seyrek otlar ve aynı çiçekler var: dağ laleleri, irisler, siklamenler.

Akşam olurken çok soğuk bir rüzgâr çıkıyor; ince uzun bulutlar batıdan gelip sarı gökyüzünden hızla geçiyorlar. Her yer harabeler, oyuklar ve mezarlarla kaplı. Ve ara sıra uzaklardan, taşlı tepelerin, taşlı vadilerin arasından bir görünen, bir kaybolan, yüksek ve vahşi Kudüs surları, Haçlıların ve Selahaddin Eyyubi'nin hayallerini çağrıştırıyor.

Gelip geçenlerin her zaman ziyaret ettiği, kayalara oyulmuş, labirent gibi iki yeraltı mezarlığın önünde duruyorum. Birine "Kralların Mezarlığı" diyorlar ve büyük bir olasılıkla Adiabene[57] kraliçesi ve oğullarına ait. Diğeri ise "Hâkimlerin Mezarlığı". Yakın devirlerde burada

---

[56] Levant: Kudüs'te birinci haçlı seferinden sonra Akdeniz kıyısında kurulan Latin krallığı (1099-1291). Yazar burada "Batı" anlamında kullanmış.

[57] Tarihte, daha sonra büyüyerek Asur adını alan bağımsız bir devlet.

çalışmış olan arkeologlara göre Sanhedrin[58] üyelerine ait. Her ikisi de eski zamanların büyük ve gösterişli birer kanıtı. Ve her ikisi de boş. İşgaller zamanında hırsızlar tarafından kim bilir kaç kere yağmalanmışlar.

[58] Eski Yahudi halkının temsilcisi hâkimlerden oluşan meclis.

XIII

Cuma, 6 Nisan

Peder S... bugün beni Josaphat vadisine ve Gethsemani'ye götürmeye karar veriyor.

Dün Rusların başpapazı ölmüş ve defin için cenazenin o yöne, Gethsemani'ye götürülmesi gerekiyor. İzleyeceğimiz yol –ki Kudüs surlarını Kuzeyden çevrelemekte- cenaze alayını görmek isteyenlerle dolu. Bütün dilenciler, bütün sakatlar, bütün körler burada. II. Selim'in yaptırdığı sur duvarları boyunca, yol kenarındaki taşlar üzerine oturan cüceler gibi sıralanmışlar.

Şehrin Doğu köşesini döndüğümüzde, Josaphat vadisi büyük bir uçurum halinde önümüzde açılıyor. Bu akşam alışılmışın dışında bir canlılığı var. Daima hüzünlü ve sessiz olan bu yer, bugün gürültü ve yaşamla dolu. Rumlar, Araplar, Bedeviler, Yahudiler; özellikle kadınlar, gruplar halinde uzun beyaz örtüleriyle yaşlı başpapazın cenazesinin geçmesini bekliyorlar. Cenaze, önümüzdeki karanlık vadinin ötesine, karşıdaki dağa gömülecek.

Uçurumun dibine iniyor, Kidron[59]'un kurumuş yatağını geçiyoruz ve orada, Gethsemani'ye çıkmadan önce, Bakire'nin mezarında duruyoruz: burası bin yılı aşkın süreyle bütün dinlerin tartıştığı, ele geçirmek için uğraştığı IV. Yüzyıldan kalma antik bir kilise. Günümüzde

[59] Kidron: Kudüs'ün doğusundaki vadide akan, yaz aylarında suyu azalan ya da tamamen kuruyan nehir.

Ermenilere ve Rumlara ait ama Suriyelilerin, Müslümanların, Habeşlerin ve Kıptilerin, dua etmeleri için kendilerine has köşeleri var.

Dışarıdan bakıldığında iç karartıcı bir duvardan başka bir şey görünmüyor. Kararmış taşlarından, harabelerden otlar çıkmış. Ortada kocaman çivileri ile, demir aksamın üzerine yayılmış antik bir kale kapısı görülüyor. Ve dindarların ayakları altında aşınmış, demir bir eşik.

İçersi karanlık. Bizi geniz yakan küf ve mağara kokusuyla, buna karışan tütsü kokusu karşılıyor. Sağa sola paçavralar asılmış. Gümüş ve altınla dolu bu yerin bekçiliğini yapan keşişler için dağınık ve pis yataklar var. Önümüzde, yeraltına giden abidevi bir merdiven görülüyor. Bir tür kilise sahnının altına yapılmış. Hem eğik, hem dik. İnenleri yeraltının karanlıklarına götürüyor. Kaba gotik tarzda, kemerlerle destekli eğik bir tonoz var. Haçlılar buraya geldiklerinde, Bizanslılardan kalan kilisenin camiye dönüştürüldüğünü görmüşler. Yarı toprağa gömülü olan yapıyı kendilerine göre tekrar düzenlemişler. Bazı taşların üzerinde XIII. Yüzyıl Frank taşeronların işaretleri hâlâ okunabiliyor...

Aşınmış basamaklardan ve parlak siyah duvarlardan, ne kadar antik bir yer olduğu belli.

Aşağı inildiğinde buranın mabet haline getirilmiş bir mağara olduğu anlaşılıyor. Tepesindeki kubbeden tespih gibi sarkan gümüş ve altın lambalar var.

Kilisenin altındaki yer düzensiz ve sıkıntılı; anlaşılmaz girintiler çıkıntılar oluşmuş. Birbirine düşman her din, ibadet etmek için kendine bir köşe ayırmış. Hatta

mezara yakın bir yerde, bunca Hıristiyan simgenin arasında, Müslümanların da dua edeceği bir yer var: İsa peygamberin anası Hz. Meryem'e saygıyla ayrılmış köşe. Burada, Kutsal-Mezar'dakinden de büyük bir tezat dikkat çekiyor: eski mücevherlerin zenginliği ve güzelliği; buna karşılık geçen bin yıldan fazla süre içersinde aşınıp yok olmakta olan taşların, kırılmış tavan kemerlerinin ve kubbelerin kaba bir işçiği. Hepsi isli, hepsi kararmış. Suların sızdığı yarıklara toz ve örümcekler yerleşmiş. Yeraltı mezarları gibi karanlık. Asırlar önce duvarla örülmüş karanlık koridorlar ve bir zamanlar bir yerlere giden, şimdiyse toprağın içine girip kaybolan merdiven başları görülüyor. Aziz Jozef'e, Azize Anne'ye, ve Meryem Ana'nın akrabalarına ait olduğu ileri sürülen başka mezarlar da var. Hatta mucizevî suyla dolu bir de sarnıç duruyor. Orada burada kayalara çivilenmiş paçavra gibi sarkan simli kumaşlar, ya da duvarlar üzerine atılmış tozlanıp ufalanan Doğu tarzı danteller görünüyor. Her devirden kalan her çeşit lamba ve kutsal avize bolluğunda, altın ve gümüş yağmuru altındaki bu havasız ve ölü ortamda, mumlar ve tütsüler sürekli yanmakta.

Bu mabedin gerçekliği, tartışmaya açık bir konu; hatta bu görüş 341 yılında Efes'te toplanan üçüncü din bilginleri kurulu tarafından resmen reddedilmiş, Meryem Ana'nın Efes'te, manevi oğlu Sen Jan'ın yanındaki mezarda yattığı kabul edilmiştir. Bilginler, buradaki ilk yapının Kutsal Mezar'la aynı zamanda Azize Helen tarafından yaptırıldığı konusunda da şüpheliler; ama bu

haliyle, saf ve ilkel yapısıyla, Kudüs'ün çok faklı ve özel yerlerinden biri olmaya devam ediyor.

Haçlıların yaptığı geniş siyah merdivenlerden tekrar aydınlığa doğru çıkarken, dışarıdan gelen ağır ve güzel bir ilâhi duyuyoruz. Yürüyüş halindeki erkeklerden oluşan bir koro bu. Başpapazın cenaze alayındakiler, kalın ve yüksek sesle söylüyorlar. Yeraltı karanlığından sonra birden gözümüzü kamaştıran ışığın altında bekleyen büyük bir kalabalıkla karşılaşıyoruz.

Simli elbiseler içinde önde yürüyenler, ellerindeki sopaların ucunda gümüş haçlar ve altın güneş tasvirleri taşımaktalar. Cenaze alayının ilahi okuyan papazları, hemen arkalarında. Ve en arkada başpapazın cenazesi gidiyor. Solgun yüzü açık, vücudu çiçekler üzerine yatırılmış. Kidron'un yatağını geçiyor. Ebedi uykusunu uyuyacağı kutsal dağa, ayaklar önde çıkmaya başlıyor. Yanı başımızda, antik demir kapıların önünde diz çökmüş oturan Müslümanlar var. Arkaları dönük durmalarından, geçen korteji fazla önemsemedikleri anlaşılıyor. Aşağıdaki mezarına inmeden önce Meryem Ana'ya dua etmekle meşguller. Mekke'den gelen hacıların giydiği yeşil sarıklar var başlarında. Bunlar İslam mezheplerinin en sofu olanlarından. Bugün beklenmedik bir şekilde Rus Ortodoks adetlerinin arasına karışıvermişler. Bütün bu görüntü, dinlerin Babil Kulesi durumundaki Kudüs'ün tipik bir özelliği. Her yanında çıkıntılar görünen uçurumun dibindeyiz. Arkasından baktığımız cenaze alayı, Josaphat vadisinin göz alabildiğince uzanan mezarları arasından ilerliyor. Levant tarafındaki İsrail mezarları Gethsemani ve Zeytindağı'nın tepeden baktığı

bir yerdeler. Batıya doğru kat kat yükselen dağı Müslüman mezarları bir taç gibi kaplamış.

* * *

Gethsenami'ye yaklaşırken çevremin sessiz olmasını isterdim. Hayatımda ilk defa, son derece duygulanmış bir halde, yalnız adının bile uzaktan heyecan yarattığı büyülü yere yaklaşırken, bu kalabalığı, bu şatafatlı cenaze törenini, seyir için gelmiş bu sıradan insanları bulmayı beklemezdim...

* * *

Azap Mağarası diye anılan, günümüzde ise çan kulesiyle kilise haline getirilmiş olan yere giriyoruz. Burası, XIV. yüzyıldan beri tartışması yapılmadan kabul edilmiş olan, İsa'nın çarmıha gerilmesinden önceki gece havarilerin uyuduğu yer. Kudüs'te kutsal olarak kabul edilen pek çok yere kıyasla, -ki bunların durumu tahminlere ve olasılıklara dayanmakta- buranın kutsiyeti asla tartışılmaz. Tıpkı tarihin hiç bir devrinde adı değişmemiş olan Gethsemani gibi.

Bakımsız görünen küçük sunaklar var; eski ve gösterişsiz. On dokuz yüz yıldır pek değişmeyen mağaranın genel havası içinde kaybolup gitmişler. Tıpkı bu gece olacağı gibi soğuk bir ilkbahar gecesinde, yorgunluğun ve kaygının verdiği etkiyle gözkapakları ağırlaşıp kapanan havariler, uyumaktaydılar *(Mathieu,* XXVI, 40, 43; *Marc,* XIV, 40). Bu sırada İsa, bahçede, ölümü beklerken, toparlanmak ve dua etmek için onlardan "bir taş

atımı kadar uzaktaydı." İsa onları uyandırmak için üç kez geldi. Sonuncusunda, ellerinde lambalar meşaleler taşıyan askerler tarafından kuşatılıp yakalandı.

Burada, tepemizde duran bu sessiz kayalar, neler gördü, neler duydu...

* * *

Biraz ilerdeki, Zeytindağı'nın yamacındaki Gethsemani bahçesine girebilmek için, buraya kıskanç bir şekilde bekçilik yapan Fransisken[60] papazların manastırının kapısını çalmak gerekiyor.

Sevimli bir bahçe. Çevresindeki beyaz duvarlara Azap Yolu'nun resimleri kabaca yapılmış. Sekiz kadar zeytin ağacı var. En az bin yıllık. Gerçekten de öyle, hatta belki de İsa devrinden kalma. Gelip geçen hacılar dallarını koparmasın diye demir bir kafesle çevrilmiş[61]. Papazların çeşitli yerlerde tırmıkla toprağı düzelterek hazırladığı çiçekliklerde ilkbaharın sarı karanfilleri ve dağlaleleri tomurcuklanmaya başlamış. Gethsemani'de o Yüce Anı'dan[62] eser kalmamış; Keşişler burayı sıradan, bayağı bir yer haline dönüştürmüşler. Hayal kırıklığına uğramış, kalbimiz kırılmış olarak uzaklaşıyoruz...

Neyse ki, İsa'nın yüce duasını nerede yaptığı tam olarak bilinemiyor. Fransisken papazlarının manastırının yakınında, karanlık taşlı dağın eteklerinde, henüz bozulmamış başka zeytinlikler ve eskilerden kalma kütük-

---

[60] François d'Assise'in müritleri

[61] Paskalya bayramından önce ağaç dalları kullanılarak yapılan süsleme adeti nedeniyle, Papazlar dalların koparılmasını istemiyorlar.

[62] İsa'nın Gethsemani bahçesi anısı.

ler var. Soğuk sakin bir gecede buraya tekrar yalnız gelip, ruhları çağırmak mümkün olabilir...

* * *

Gün batarken kendimizi Josaphat vadisinin ıssız, el değmemiş bölgesinde bulduğumuzda, geçmişin yüce anıları geri geliyor. "Bakın," diyor, beyazlı Peder, "Burada İsa zamanındaki görüntü hâlâ var." Ve bize, kutsal kitapta bahsi geçen bu kasvetli manzara içinde değişikliklere uğrayan yerlerle, bozulmadan kalan yerleri tek tek işaret ediyor. Mezar taşları arasında, insan kemikleriyle dolu bu toprak üzerinde durup yüzümüzü Kudüs'e dönüyoruz. Buradan görüldüğü haliyle, ölüler vadisine hükmeder durumda. Bir hayalet şehir gibi... Dağların genel formu, doğal olarak değişmemiş. İnmekte olduğumuz doğu yamacı boyunca çevremiz İsrail mezarlarıyla dolu. Orada, gerimizde Siloe[63] var. Bizim bulunduğumuz karanlık vadiye bakmakta. Harabeler, mezar görevi gören mağaralar ve burayı yer edinmiş vahşi Bedeviler var. Sol yanımızda terk edilmiş antik Ophel[64] kenti duruyor. Zeytin ağaçları ve duvar kalıntılarıyla kaplı bir tepeden ibaret. Önümüzde, en yukarda, dağın bize göre diğer tarafta kalan yamacında, Kudüs surlarının mazgallı koyu gri duvarları yükselmekte. Dik ve düzgün görünüyorlar. Yalnızca orta kısmında, çıkıntı yapan duvarla örülmüş kare şeklinde eski bir burç kapısının yeri belli oluyor. Haram-üş Şerif avlusunun bulunduğu yanda surlar, mavi caminin çevresindeki düz

[63] Siloe: Kudüs'te, kutsal sulu sarnıç.
[64] Sion dağının doğusunda bir tepe.

alanın görülmesine engel olmakta ve birbiri ardına sıralanmış mazgalların arkasında, sanki ölü bir boşluktan başka bir şey yokmuş izlenimi vermekte. Dışarıda kalan kısımda ise zaten bir şey yok; Kudüs'ün bu güney-batı tarafı, terk edilmiş şehirleri andırıyor; ne bir insan, ne bir araba, ne bir kervan, ne de bir yol var. Yalnızca uçurumun dik yamaçlarında, mezarlar arasında, yılanların bıraktığı izlere benzer bir kaç ıssız keçi yolu görünüyor.

Gethsemani'den ayrılıyoruz. Başpapazın cenazesinin geçişi sırasında çok canlı olan çevre, akşam yaklaşırken boşalıyor. Josaphat vadisinde bizden başka kimse yok. Yalnızca ilerlerde gayda çalarak sürülerini toparlayan bedevi çobanlar görülüyor.

Dağın eteklerindeki Kidron'un kuru yatağını izleyerek Ophel'e yöneliyoruz. Burada artık ince bir dereden başka bir şey yok. İncil'de bahsi geçen sel yatağı asırlar boyu tepeden düşen molozlar, çöken duvarlar ve defalarca yağmalanıp yıkılan tapınağın parçalarıyla kısmen dolmuş durumda. Batmakta olan güneş bizi gittikçe soğuyan bir gölgede bırakırken, yangın kırmızısı bir ışık, Siloe'nin melankolik yüksek yerlerini ve Zeytindağı'nın tepesini aydınlatıyor.

Üç büyük anıtkabirin, Absalon'un, Josaphat'ın ve Aziz Jak'ın mezarlarının yanına geliyoruz. Şekillerinde, renklerinde, genel görünüşlerinde her ne varsa, akşamla beraber daha hüzünlü bir hal almışlar. Kıyamet Günü vadisinde hissedilen kedere çevredeki otluğa yayılmış küçük mezarlardan ziyade, bu anıtkabirler neden olmakta. Her üçü de, çevrede bulunan taşlardan tek parça halinde yontulmuş. İçlerinde bir şey kalmamış.

Asırlar boyunca boşaltmışlar. Ne içindeki cenazelerden, ne de zenginliklerden eser var. Dor stili sütunların arasındaki açık kapılardan içleri görünüyor. Toprak renginde, mezar karanlığında, kurukafaları andırıyorlar. Boş göz delikleriyle önlerindeki karanlık vadiye bakar gibiler. Yalnızca hüzün verici değil, aynı zamanda korkuya da neden oluyorlar...

* * *

Şimdi, dar şose bir yoldan yürüyerek, antik çağdan kalma ama hâlâ yıkılmamış bir köprüyle Kidron'un yatağını aşmamız gerekiyor. Karşı kıyıya varınca, Kudüs'e ulaşmak için keçi yollarından, yukarıdaki büyük duvarlara doğru çıkmaya başlayacağız.

"Tutku'nun arifesinde," diye konuşmaya başladı Beyaz Peder, "İsa şehirden gelip Gethsemani'ye çıkarken buradan geçmiş olmalı, çünkü eskiden sel yatağının (Kidron) aşılabileceği tek yer burasıydı..."

Bunun üzerine tekrar durup suskun çevremizi daha iyi izlemeye koyuluyoruz. Siloe üstündeki kırmızı ışıklar sönmüş. Yalnızca tepe uçlarındaki son yansımalar görünmekte. Çobanların gaydalarından gelen ince sesler uzaklaşıp kaybolmuş durumda. Rüzgâr çıkıyor ve hava soğumaya başlıyor.

Yine bir ilkbahar akşamı, böyle bir günün sonunda İsa aynı yerden geçmiş olmalı! Yerin, mevsimin ve saatin aynı olması nedeniyle, İsa'nın Gethsemani'ye çıkışı birden beynimizde canlanıveriyor... Günümüzde Harem-

i Şerif'e ait olan eski tapınak[65] duvarının silueti, aynı bugünkü gibi yukarda, benzer bulutların önünde çiziliydi. Dev temel taşları (Hz.) Süleyman döneminden kalma. Uçuruma tepeden bakan güney köşesi aynı yerde yükselmekteydi. Tek farkla ki bütün bu görünenler çok daha da büyüktü, çünkü bugün moloz yığınlarına yirmi beş metre kadar gömülmüş olan yapıtlar, elli yerine, yüz yirmi ayak yüksekliğindeydi ve devasa yapısıyla vadiye ezer gibi bakıyordu. Şüphesiz ki Siloe bu kadar harap değildi ve Ophel hâlâ yerindeydi; peygamberlerin kehanet ettikleri felaketler, henüz Kudüs üzerine çökmeye başlamamıştı. Ama aynı ışık, aynı gölgeler vardı. İlkbahar akşamlarının rüzgârı, aynı ürpertiye neden oluyor ve aynı hoş kokuları getiriyordu. Her seferinde aynı yerde, saray ve şehir harabeleri üzerinde ısrarla biten cılız ama dayanıklı kır çiçekleri, şimdiki gibi sıklamen, rezene, gramine ve asfodellerden oluşmaktaydı. Ve son yolculuğunda İsa'nın dalgın gözleri, topraktaki bu çiçekler üzerinde dolaştı. Doğanın ektiği binlerce dağlalesinin kırmızısı, mezarların örtüsünü oluşturan otlar üzerinde kan damlaları gibi durmaktaydı.

* * *

Surların güney köşesini dönüp antik Mağrebiler Kapısı'ndan Kudüs'e giriyoruz. Surların içinde görünürde kimse yok; sanki terk edilmiş bir şehir. Önümüzdeki kaktüs ve taşlarla dolu çukurlar Moria dağı ile Sion dağının yerleşim bölgelerini birbirinden ayırıyor. Bu kı-

[65] Hz Süleyman'ın tapınağı

sımlar sevimsiz. Bir zamanlar (Hz) Süleyman'ın tapınağı olarak bilinen yeri ve Haram-üş-Şerif'in boş avlusunu boydan boya geçiyoruz.

Bu akşam Cuma. Türkler tarafından kendilerine ayrılan yerde, "asla tekrar yapılmayacak" olan Süleyman Tapınağı'nın harabeleri önünde Yahudiler ağlayacak. Ve biz, gece olmadan bu Ağlama Duvarı bölgesinden geçmek istiyoruz. Boş arazilerden, çöplük dolu dar sokaklardan geçtikten sonra, bir meydana varıyoruz. Burada garip, alçak sesle hep bir ağızdan inleyen bir kalabalık var. Hava hemen hemen kararmış durumda. Meydanın sonundaki duvar, Hz. Süleyman Tapınağından arta kalan büyük bir bölüm. Birbirine benzer devasa taş bloklardan yapılmış. Arkalarından gördüğümüz uzun kadife giysili adamlar, yüzleri bu büyük duvara dönük bir durumda, kafese kapatılmış dans eden ayılar gibi hareketlerle alınlarını taşlara vuruyor, tek düze titrek sesler çıkarıyorlar.

İçlerinden biri, belki de haham, bu ağlayan koroyu yönetir gibi hareketler yapıyor ama çoğu onu izlemiyor. Her biri, elinde kitap, kendi sıkıntısı ve üzüntüsü için ağlıyor.

Şahane elbiseleri var: siyah kadifeler, mavi kadifeler, menekşe ve koyu kırmızı kadifeler. Astarları pahalı kürkten. Takkelerin hepsi siyah kadife, -kenarlarına geçmiş olan kürklerin uzun tüyleri, sivri burunları ve hüzünlü bakışları saklıyor. Kısa bir an için dönüp bize bakan yüzler, insanı ürpertecek kadar çirkin, ince, süzgün, sinsi ve içten pazarlıklı. Ağlamaklı küçük gözlerin üzerine ölü gözkapakları yarı inmiş durumda!... Yüzle-

rine sağlıksız pembe-beyaz balmumu sürmüşler ve kulaklarının her iki yanından sarkan zülüfleriyle 1830'ların İngiliz kadınlarını çağrıştırıyorlar. Böylece yaşlı ve sakallı kadınlara olan benzerlikleri inanılmaz derecede artıyor.

Yaşlılar var özellikle, yüzlerinde adi, kurnaz, aşağılık bir ifade olan yaşlılar. Ama çok genç olanlar da var, boyalı bonbon şekerleri gibi taptaze, büyükler gibi saçları lüle kağıtlarına sarılı, ellerinde Tevrat, ağlayarak sallanan birkaç küçük Yahudi çocuğu. Bu gecekilerin hemen hepsi "Safardim", yani Polonya'dan gelen Yahudiler; Kuzey ülkesinin göğü altında geçirdikleri yüzyılların sebep olduğu yıpranmanın sonucu soluk ve beyazlanmış tenleriyle "Akenazimler"den çok farklılar; oysa ki İspanya veya Fas'tan gelen Akenazimler, soydaşları olan Safardimlerin aksine, peygamberlerinkini andıracak kadar güzel yüzlere sahipler.

Yahudiliğin derinliğine doğru ilerledikçe, ürperdiğimi hissediyor ve neredeyse korkuya kapılıyorum. Hiç bir yerde, paçavra ve tavşan derisi satan tüccarların abartılmış tiplerini; hiç bir yerde, bu kadar sivri ve uzun burunlu, soluk yüzlü insanı bir arada görmemiştim. Kürklü kadife giysilerle kamburlaşan ihtiyarlar, dönüp dönüp bakıyor. Başların iki yanından sarkan saç lülelerin arasından, gözlük camlarının üzerinden atılan her kaçamak bakış, bende küçük bir şaşkınlığa ve sıkıntıya neden oluyor. İsa'yı çarmıha germiş olmak, gerçekten de silinmez bir iz bırakmış; belki de kendilerini kandırmak için buraya geliyorlar ama alınları üzerine kazılı öyle tartışılmaz bir iz var ki, bütün bir ırk taşımak zorunda...

Titrek, ahenkli seslerle ve vücutlarını öne arkaya hızla sallayarak yaptıkları hareketlerle, eski zamanlardaki görkemli geçmişin son kalıntısı olan bu tapınak duvarına karşı söyledikleri sözler, Jeremiah[66]'ın yakınmalarının bir tekrarı:

"Yıkılan tapınağımız için," diye bağıran hahamın ardından,

"Yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz!" diye yanıt veriyor kalabalık.

"Yıkılan duvarlarımız için,"

"Yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz!"

"Yok olan görkemimiz uğruna ölen büyük adamlarımız için,"

"Yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz!"

Bu yaşlılardan gözyaşları gerçek olan iki üç tanesi, kutsal kitaplarını taşlardaki oyuklara bırakmış, serbest kalan ellerini başları üzerinde felâket habercileri gibi sallıyorlar.

Bu sallanan başların ve beyaz sakalların Ağlama Duvarı önündeki kalabalıkta çoğunluğu oluşturmasının nedeni, dünyanın her yanına yayılmış olan İsrail oğullarının, ölümün yaklaşmakta olduğunu hissettiklerinde geri gelip Josaphat vadisine gömülmek istemelerinden kaynaklanıyor. Ve Kudüs, buraya ölmek için gelen yaşlılarla dolup taşıyor.

---

[66] Jeremiah (Yeremya) İsrail'in sonunu gören peygamber. İnanışa göre, onun duaları sayesinde İsrail halkı sürgünde iken varlığını ve birlikteliğini sürdürebildi.

* * *

Bu, kendi içinde başka örneği olmayan dokunaklı ve yüce bir davranış: bunca olağanüstü felaket, asırlarca süren sürgün ve darmadağın olmuşluktan sonra, bu halkın kaybolmuş bir ülkeye sarsılmaz bağlılığı! Biz de belki onlarla birlikte ağlardık, -eğer bunlar Yahudi olmasaydı ve bu iğrenç suratlar yüzünden duygularımız donmasaydı.

Ama bu Ağlama Duvarı önünde kehanetlerin sırrı daha anlaşılmaz, daha şaşırtıcı bir durum alıyor. İsrail'in bu alınyazısı karşısında akıl duruyor. Böyle bir şey, ya da benzer bir olay tarihte insanların başına hiç gelmemiş. Önceden kestirmek olanaksız gibi görünse de, yaklaşan felaketler İsrail'in en parlak dönemlerinde bile tüm ayrıntılarıyla biliniyordu.

* * *

Matem için, bu gecenin bir özelliği var. Çünkü meydan hemen hemen dolmuş durumda. Sürekli olarak yenileri geliyor, hepsi aynı; aynı kıl takkeler, aynı burunlar, şakaklarda aynı İngiliz bukleleri, aynı sevimsiz ve çirkin yüzler ama güzel elbiseler. Başları önlerinde, ellerinde kutsal kitapları açık, Jeremiah'ın yakarmalarını okur gibi yaparken, bize iğneli yan bakışlar atıyorlar. Gittikçe çoğalan kadife sırtlı yaşlılar, önümüzden geçip Tapınağın kalıntılarına doğru hızla ilerliyorlar. Karanlıktaki bu uğultu, bazen bir araya toplanıp duvara yapışan karasinek kovanını andırmakta.

"Kudüs'ün çocuklarını geri getir!... Acele et, acele et, Sion'un kurtarıcısı!...

Ve yaşlı eller taşları okşuyor, ve yaşlı alınlar duvara vuruyor, ve yaşlı saçlar, yaşlı lüleler bir ahenk içersinde sallanıyor...

* * *

Oradan uzaklaşıp karanlık, dar ve sevimsiz sokaklardan şehre doğru çıkarken, hâlâ onlara rastlıyoruz. Kadife elbiseler ve uzun burunlar, aşağıda ağlamak için yan duvarlara sürünerek hızla iniyorlar. Bunlar biraz geç kalmış, gece oluyor. Ama bilirsiniz, ticaret!... Kapkara küçük evlerin ve çatıların üzerinden batan güneşin son ışıklarıyla aydınlanan, üst üste yığılmış, Sion dağını kaplayan antik kubbeler görünüyor.

Yahudilerin bölgesinden çıkar çıkmaz kötü bakışların baskısından kurtulmanın rahatlığını duyuyoruz. Eğik başlar yerine Arapların güzel davranışlarını, dar giysiler yerine asil görünümlü bol giysileri görüyoruz.

Ve birden Türk mahallesinden top sesi geliyor. Yeni ayın doğuşunu haber vermekte. Bu akşam Ramazan sona eriyor. Ve başlayan dini Bayramla beraber Kudüs, daha Müslüman bir görünüm alacak.

XIV

Cumartesi, 7 Nisan

Sabahın erken saatinde, ıssız kırlarda, Eriha'ya, Ürdün Nehrine ve Lut Gölü'ne doğru at üstünde ilerlerken, kiliselerden gelen çan sesleri sürekli bizi izliyor. Kutsal şehir Zeytin dağının arkasına saklanıp birden gözden kayboluyor. Sağda solda yeşil arpa tarlaları göze çarpıyor ama en çok taşlık alanlar ve asfodeller var. Hiç ağaç yok. Kırmızı dağ laleleri ve mor süsen çiçekleri, sarp kayalar ve çöllerle kaplı bu gri renkli ülkeye canlılık katıyor. Boğazlar, vadiler, uçurumlar arasından hafif bir eğimle iniyoruz: Kudüs sekiz yüz metre yüksekliktey-ken, gitmekte olduğumuz Lut gölü, başka denizlere göre dört yüz metre aşağıda.

Atlarımızın üzerinde kolayca ilerlediği arabalar için yapılmış yol olmasa, zaman zaman kendimizi neredeyse İdumea veya Arabistan'da sanacağız.

Üstelik bugün, bu Eriha yolu çok kalabalık; develer üzerinde Bedeviler, yüzlerce siyah keçiyi güden Arap çobanlar, Cook turizm acentesinin at üstündeki veya katır arabalarındaki turistleri; kutsal nehirde doldurdukları su mataralarını saygıyla taşıyan yaya Rus hacılar; eşekler üzerinde kalabalık Kıbrıslı Rum hacılar; dağınık ilerleyen kervanlar; çeşitli garip gruplar. Ya yanlarından geçiyoruz, ya karşılaşıyoruz.

* * *

Öğlen olmak üzere. Levant'dayız. Hebron'dan beri sürekli gördüğümüz, Lut Gölü ötesindeki Moab dağları, yarı saydam bir duvar gibi duruyorlar. Üç saattir sürekli ilerlediğimiz halde, hâlâ çok uzaktalar. Sanki bir serap gibi, yaklaştıkça bizden kaçıyorlar. Dumanlı ve karanlık bir görünüşleri var. Günün bu saatinde havada ne kadar bulut varsa, hepsi o dağların tepe noktalarında toplanmış. Buna karşılık başımızın üstündeki gökyüzü lekesiz, eşsiz bir maviliğe sahip.

Eriha'ya yarı yolda, büyük bir kervansarayda mola veriyoruz. Bedeviler, Suriyeliler ve Rumlarla karşılaşıyoruz. Sonra yakıcı bir güneş altında tekrar atlara biniyoruz.

Zaman zaman yanımızdaki uçurumun dibinde ağzı açık bir yarıktan gümüş köpükler oluşturarak akan ince Kidron'u görüyoruz. Burada, Kudüs duvarlarının yanından geçerken olduğu gibi şaşkın değil. Uçurumun dibine yarı saklanmış durumda, Lut Gölüne doğru hızla akıyor.

Bu garip ve benzersiz bölgeye yaklaşırken dağların yamaçları, alçalmaya devam ederek, deniz seviyesinin altındaki ölü suların[67] olduğu yere iniyor. Farklı yüksekliklerdeki bu anormallik, kendine özgü baş döndürücü coğrafi yapının iniş sırasında oluşturduğu perspektifler sayesinde daha iyi anlaşılıyor.

Gittikçe büyük ama iç karartıcı bir durum alan bölge, neredeyse bir çöl görüntüsü vermekte. Ama burada, çöllerdeki o büyük yalnızlıktan eser yok. Üstelik bir de,

[67] Lut Gölünde canlı yaşamıyor.

insan yapısı olup üzerinde ilerlerken sürekli atlılar ve diğer yolcularla karşılaştığımız şu yol var.

Hava şimdiden Kudüs'e göre daha kuru, daha sıcak. Çorak bölgelere her yaklaştığımızda gözlediğimiz şahane bir ışık oluşmakta.

Dağlar yine çıplak. Kuraklık nedeniyle oluşan ve gittikçe çoğalan çatlaklar ve yarıklar, neredeyse yar haline dönüşmüş. Lut Gölünün kıyılarına doğru indikçe sıcaklık artıyor. Yaz aylarında buraları dünyanın en sıcak yerlerinden biri. Yakıcı bir güneş, üzerlerinde binlerce kertenkelenin koşuştuğu kayaları, moloz yığınlarını, beyaz kalker tabakalarını dağlıyor. İlerlerde, bütün bu resme fon görevi gören Moab sıra dağları, ulu bir duvar gibi durmakta. Ve bugün fırtınanın etkisiyle kararmış ve şekillerini kaybetmişler. Sivri tepeler görünmez olmuş. Bulutları delip üste çıkabilen zirveleri ise, olduklarından daha yüksek görünüp insanı korkutuyor.

Vadilerden birinin dibinde ilerlerken kendimizi, iki tarafımızda duvar gibi yükselen dik yamaçlar arasına sıkışmış hissediyoruz. Bu olağanüstü yamaçlara tırmanmış keçileri andıran yüzlerce deve göze çarpıyor. En tepedekiler, gökyüzüne çizilmiş gölgeler gibi.

Bu geçitten çıkar çıkmaz kendilerini tekrar gösteren Moab sıradağları şimdi daha da yüksek, bulutlarla daha da karartılmış. Bu çorak ülkenin karanlık arka planı önünde aydınlık yerler göze çarpmaya başlıyor; beyazımsı tepeler ve çok yakınımızda kenarları kaynar güneş tarafından net çizgilerle belirlenmiş bembeyaz düzlükler.

Saat üçe doğru, bulunduğumuz yükseklikten ilerlere bakınca, deniz seviyesinin altındaki bir düzeyde yer alan bölgeyi görüyoruz. Gözlerimizin henüz alışmadığı bu alçaklıktaki ülke, bildiğimiz yerlerin hiç birine benzemiyor. İnmekte olduğumuz yolun sonunda, çok aşağılarda, toprağın büyük bir çöküntüsünden oluşmuş geniş çukur, gayya kuyusu gibi durmakta.

Bu alçak ülke, çöl benzeri görüntüler veriyor. Burada da gri izler, ayna gibi parlayan lav tarlaları ya da tuz düzlükleri var. Tam ortasında ise beklenmedik bir yeşillik, Eriha vahası yer alıyor. Ve göl, güneye doğru sakin, ayna parlaklığında, arduaz taşı gibi koyu renk bir düzlükle başlayıp, göremediğimiz uzaklarda kaybolup gidiyor: Lut Gölü, orada, uzakta, ağır bulutların Moab eteklerine çöken etkisiyle sisli ve kararmış.

Güneş altındaki tepelerden inerken ancak bir köy büyüklüğünde görünen Eriha'nın küçük beyaz evleri, vahanın yeşilinde yavaşça belirmeye başlıyor. Kendinden önce var olmuş, tarih boyunca çeşitli dönemlerde adı bazen yine Eriha olarak anılan üç büyük ve ünlü şehirden artık eser kalmamış. Kenan ülkesi ve İdumea'nın başına gelen bu yıkımlar, bu felaketler, insanın aklını karıştırıyor. Gerçekten de bunların hepsinin üzerinden lanetin ve ölümün güçlü nefesi geçmiş olmalı...

Ovanın dibine indiğimizde bizi bunaltıcı bir güneş karşılıyor; sanki güneye doğru çok uzun bir yol almış gibiyiz. Oysaki yalnızca, dünyanın derinliklerine doğru birkaç yüz metre inmiş durumdayız. Bu garip iklim, ancak Lut Gölü'nün alçak çevresinde bulunuyor.

* * *

Günümüzde Eriha küçük bir Türk kalesinden, hacılar ve turistler için inşa edilmiş üç dört yeni binadan, Arapların oturduğu elli kadar damları dikenli dallardan yapılmış toprak evlerden ve bir kaç Bedevi çadırından oluşuyor. Çevresinde tek tük palmiyenin görüldüğü bahçeler, aralarından parlak derelerin aktığı yeşil fundalıklar, otlarla kaplı keçi yolları ve uzun yeleli atlar üstünde gezinip oynaşan biniciler var. Hepsi bu kadar. Fundalıkların hemen ötesinde yaşama elverişli olmayan çöl başlamakta. Ve hemen orada, artık yakınımızda olan Lut Gölü, esrarengiz kefenini batık Gomorra ve Sodom krallıkları üzerine sermekte. Bu gece çok özel, çok kasvetli bir manzarası var. Kıyılarını çevreleyen çöllerin ve tepelerinde fırtınaların koptuğu silik görüntülü dağların arasında bu göl, kurşun gibi ağırlaşmış durgun sularıyla insana ölümü hatırlatıyor.

XV

Pazar, 8 Nisan

Geceyi geçirdiğimiz Eriha'dan Lut Gölü çok yakın görünüyor. Dünkü bulutlardan arınmış göğün altında, bu sabah, suyun maviliğine bir parça arduaz karışmış. Durgun sularına bir kaç dakikada kolayca ulaşacak gibiyiz. Oysaki atla gidildiğinde, ağır bir güneş altında en azından iki saatlik yol. Küçük bir çölü aşmamız gerekecek. Biz yaklaştıkça kaçar gibi davranan bu göle, ufalanmış taşlarla kaplı bir yoldan, gözlerimizin kamaşmasına neden olan kum ve tuz platolarını geçerek iniyoruz. Burada, Petra Arabistan'ının güzel kokulu bitkilerini ve uzaklık kavramı olmadan, serap gibi titrek manzarasını buluyoruz. Çöldeki arkadaşlarımıza benzeyen bir grup Bedevi ile karşılaşıyoruz. Beyaz gömleklerinin sivri kolları kanat gibi uçuşurken, kahve rengi baş örtülerini alınlarından bağlayan siyah iplerin uçları, hayvan kulakları gibi sarkıyor. Lut Gölü'nün en azından bu kıyıları, özellikle de güney tarafı, neredeyse İdumea gibi vurguncuların dolaştığı yerler oluyor.

* * *

Lut Gölü'nün çok eski çağlardan beri var olduğu jeologlar tarafından kabul ediliyor. Bununla birlikte, lanetli şehirlerin yok oluşları anında suların lav fışkırmalarıyla birden taştığı fikrine de karşı çıkmazlar. Kuzeydeki düşmanları Chedorlaomer'a karşı birleşen Sodom,

Gomorra, Adama, Seobi ve Segor krallarının yaşadığı 'Ormanlık Vadi'nin tamamı; bütün bu Siddim Vadisi, "*nehirlerin suladığı çok güzel bir ülke gibi görünen bu zevk bahçesi*" (Yaradılış, XIII, 10), *işte o zaman çöktü* (Yaradılış, XIV, 3). Eski çağlardan beri bu gölün şekli pek değişmediyse de, suları biraz çekilmiş. Ve kefen görevi gören, yoğunluğundan dolayı dalgıçların derinlere inemediği bu ağır suların dibinde, hiçbir zaman gün ışığına çıkarılıp incelenmeyecek harabeler, kalıntılar var. Sodom ve Gomorra işte burada, bu karanlık derinliklerde gömülü yatıyor.

Üzerinde ilerlemekte olduğumuz kumluk araziyle kuzeyden sınırlanan Lut Gölü, yaklaşık 80 kilometrelik uzunlukta olup birbirine paralel iki dağ sırası arasında yer almakta. Sürekli zift sızıntıları olan doğudaki Moab Dağları, bu sabah koyu menekşe rengindeler; batıda yer alan farklı yapıdaki Judea Dağları ise, gözlerimizi kamaştıran beyaz kalker tabakalarıyla kaplı. Her iki yanda da mutlak bir boşluk hâkim; ölü bir manzara üzerinde, ölü bir sessizlik hüküm sürmekte. Aslında bunlar her çölün bilinen hareketsiz ve korkunç görüntüleri. Arabistan'ın büyük çöllerini bilmeyen yolcular üzerindeki etkisi hemen gözleniyor; ama bu gördükleri, oraların korkunç seraplarıyla kıyaslanamayacak kadar küçük. Eriha kalesini henüz gözden kaybetmiyoruz. Atlarımız üzerinden gerimizde kalan kaleyi, orada, bizi korur gibi duran belli belirsiz küçük beyaz noktayı görmeye devam ediyoruz. Kumların çok ötesinde, titreyen serapların altında eski bir kale daha beliriyor; inzivadaki Rumların manastırı. Ve sonunda yukarılarda, dağların

arasında zar zor görünen başka bir beyaz nokta: Musa'nın kabri olarak kabul edilen yer.

Ve Müslümanların büyük hac seferi bu günlerde başlamak üzere.

* * *

Geldiğimiz kötü kumsalda ölüm, bütün gücü ve korkunçluğu ile kendini hissettiriyor. Önce aşmamız gereken, kabukları soyulmuş ağaç gövdeleri ve dallardan oluşan bir engel var. Kimyasal suda taşlaşmış gibiler. Kemik beyazlığındalar ve insana, omurga yığını izlenimi veriyorlar. Sonra, yuvarlak çakıllar var, bütün deniz kenarlarında olduğu gibi; yeşilimsi bir parça çamur haricinde ne bir kabuk, ne de bir yosun var. Canlı bir şey yok, alt düzeyde bile. Böylesi hiç bir yerde görülmemiş. Yatağı tamamen kısır bir deniz; sanki bir simya kabı. Anormal ve şaşırtıcı bir şey. Orada burada ölü balıklar var. Neft ve tuz içinde mumyalaşmış, ağaç dalları gibi sertleşmişler. Ürdün nehrinin buralara sürüklediği ve bu lanetli sularda boğulup ölmüş balıklar.

Biz yaklaştıkça, kaçar gibi görünen bu gölün ucu bucağı yok. İki yakasına sıralanmış çıplak dağlar arasında uzayıp ufkun bulanıklığında kayboluyor. Beyazımsı yağlı sularına yayılmış renkli zift halkaları var. Zaten çok sert olan suları içildiğinde insanın boğazını, midesi yakar. O kadar yoğundur ki, dize kadar suya girildiğinde, yürümekte zorluk çekilir. Ne dalış yapılabilir ne de yüzülebilir, yalnızca mantar bir şamandıra gibi suyun üstüne kalınır.

Tarihte bir zaman, imparator Titus, denemek için, demir zincirlerle birbirine bağlı esirleri bu suya attırmış ve aralarında boğulan olmamış.

* * *

İki saattir doğu kıyısında, küçük bir kum çölünde ilerlemekteyiz. Biraz uzakta, yılan gibi kıvrımlarıyla zümrüt yeşili bir çizgi belirmeye başlıyor. Sarı ve gri renklerden ibaret bu çorak ülke için çok şaşırtıcı. Cansız bir plajda son buluyor. Bu Ürdün Nehri[68]. İki sıra ağaç dizisi arasından geçip Lut Gölü'ne dökülmekte.

Suyu kutsal olan bu nehre ulaşabilmek için, kum ve tuz yığınları arasında bir saat daha yol almamız gerekecek. Mahşer gününü çağrıştırırcasına, Judea ve Moab dağlarının tepeleri yine kalın bulutlarla kaplanmaya başlıyor.

Parıltılı bir beyazlık içindeki yeryüzüne tepeden bakan dağlar ve gökyüzü karanlıklar içinde. Kudüs'den yola çıkarken eşyalarımızın taşınması için bir katırcı ile anlaşmıştık: Beyrutlu, on beş yaşlarında, biraz safça bir delikanlı. Buralarda kaybolacağından korktuğunu söyleyip birden ağlamaya, geri dönmek için yalvarmaya başladı. Meğer Lut Gölü ve çevresini daha önce hiç görmemiş. Garip manzaralı, hiç de dostane olmayan ve bir tür çölden ibaret bu ülkenin korkusuna kapılıverdi. Küçük bir çocuk gibi onu yatıştırmak zorunda kalıyoruz.

---

[68] Ürdün (Şeria) Nehri: İsa'nın vaftiz edildiği nehir olması nedeniyle Hıristiyanlıkta önemli bir hac merkezi.

* * *

Kumun ve taşların arasında şırıldayan bir kaç küçük dere, nehre yaklaşmakta olduğumuzun habercisi. Sonra birden etraf sivrisinek ve karasineklerle doluyor. Görüşümüzü engelleyen bulutlar halinde üstümüze çöküyorlar. Ve, sonunda, çevresiyle tam bir tezat oluşturan serin ve taze yeşilliğe ulaşıyoruz: söğütler, fındık ağaçları, ılgın ağaçları, balta girmemiş ormanları çağrıştıran bir birine karışmış uzun kamışlar. Yaprakların oluşturduğu kalın perde arkasında Ürdün, sarı limon renkli sularını Lut Gölü'ne doğru ağır ağır akıtıyor; zehirli, yararsız, çıkışı olmayan bu havzayı binlerce yıldır suluyor. Günümüzde tamamen ıssız olan bu bölgenin nehrinden biri olmaktan başka özelliği yok; kıyılarında yer alan şehirlerden ve saraylardan artık eser kalmamış; buraya da terk edilmiş Filistin gibi sonsuz bir hüzün ve sessizlik çökmüş. Senenin bu aylarında, Paskalya yaklaşırken, buraya hâlâ dini amaçlı ziyaretler yapılıyor; özellikle Kuzey ülkelerinden gelen hacı kafileleri, başlarında papazlar, üstlerinde beyaz elbiseleriyle ilk asırdaki Hıristiyanlar gibi nehrin sularına girip uzak ülkelerine dönerken, yanlarında bir kaç damla su, bir kabuk ya da bir çakıl taşı götürüyorlar. Ama sonra burası, hac zamanı sona erdiğinde, aylarca sürecek bir yalnızlığa tekrar gömülüyor. Uzaklarda görülen bir kaç sürüden, yarı haydut bir kaç Arap çobandan başka kimse kalmıyor.

* * *

Gün ortasına doğru Eriha'ya geri dönüyoruz, yarın sabaha kadar oradayız. Gecenin sakin ve sessiz saatlerin vahada geçirebileceğiz.

Son derece sıcak bir esintinin hissedildiği melankolik bir koruluktayız. Yerin derin çöküntüsü sonucu burada tropik bitkiler ve hayvanların yaşamasına elverişli bir ortam oluşmuş. Fundalıklar, karışık cinslerde yeşil ağaç kümeleri, fidanlıklar, otlaklar, Galad[69] reçine ağaçları, Sodom elmalıkları ve uzun dikenli çalılar. O dikenli çalılar ki, İsa'ya taç oldular.

Antik çağlarda burası zengin ve bolluk içinde bir ülkeymiş, tıpkı günümüzde dünyaca isim yapmış bizim Provence[70] ve Cenova körfezi gibi. (Hz) Süleyman Hindistan'dan getirilen ilk reçine ağaçlarının buranın iklimine alışmasını sağlamıştı. Her taraftan kanallarla getirilen sular, geniş palmiye korularını, şeker kamışı tarlalarını, meyve ve gül bahçelerini sulamaya olanak sağlıyordu. Bütün bu ova evler ve saraylarla doluydu.

Bugün artık bir şey kalmamış ve o görkemin izleri bile silinmiş; orada burada duran taş yığınları, çalıların altında kalan harabeler, arkeologlara tartışma konusu olmakta. Birbiri ardından bir zamanlar burada yükselmiş olan şehirlerin yerleri tam olarak bilinmiyor; ne surları Yuşa'nın borazanlarının sesiyle yıkılan ilk çağların Eriha'sı; ne de Elisa ve Elia peygamberlerin yaşadığı, Antonyus'un Kleopatra'ya hediye ettiği Eriha.

---

[69] Ürdün'de dağlık bir bölge.

[70] Fransa'nın güneyinde bir bölge

Kleopatra daha sonra bu şehri Herod[71]'a sattı. Herod bu şehre saraylar yaptırdı. Ama sonunda bunlar Vespasian[72] tarafından yıkıldı. Ne IV. Yüzyılda imparator Adrian tarafından piskoposluk haline getirilen, ne de haçlılar zamanında palmiyelerinin gölgeleriyle isim yapan Eriha'dan eser var.

Bunların hepsi bitmiş, yok olmuş; yalnızca saraylar, mabetler, kiliseler değil; hurma ağaçları ve diğer güzel ağaçlar, yerlerini sevimsiz dikenli bir ağ gibi vahayı kaplayan yabani çalılıklara bırakmış.

* * *

Akşamın henüz aydınlık saatlerinde, belli belirsiz keçi yollarından, dikenli çalılar arasından ve canlı su derelerinden geçerek ilerliyoruz. Küçük bir Arap çoban bizi çok uzaktaki, taş yığınlarından oluşan bir höyüğe götürüyor. Burada hâlâ, otların ve böğürtlenlerin arasında, tıraşlanmış bloklar var. İlerimizdeki bu harabeler, yerle bir edilmiş üç eski Eriha'dan acaba hangisi? Olasılıkla Herod'unki; ama hiç bir şey tam olarak bilinmiyor ve zaten ince ayrıntıların, bütün bu ölü geçmiş içersinde hiç bir anlamı yok!

Gün batımının göz kamaştıran ışınları bizi, bu insan kalıntılarıyla dolu yeri büyük bir kefen gibi örten çalıların arasında yakalıyor. Ve reçine ağaçlarının vücudumuza batan dikenlerine aldırmadan hızlanıyoruz. Ten-

---

[71] Herod: Büyük Hirodes adıyla da bilinen ve Roma İmparatorluğu tarafından Yahudiye eyaletine atanan kral.

[72] MS 69 - 79 Yılları arasında hüküm sürmüş Roma İmparatoru

ha bir yerde yaptığımız bu gezinti boyunca bir kaç keçi sürüsü ve ellerindeki sopalarla tehditkâr bakışlar atan iki üç Bedeviden başka kimseye rastlamıyoruz. Ama ağaçların dallarında her renkten tüyleriyle kuşlar, neşeli cıvıltılarla yaklaşan gece için toplanmaya başlıyorlar. Kumruların değişik yönlerden gelen çağrıları duyuluyor. Denizlerden aşağıda olan, üzerinde yürümekte olduğumuz bu ova, her tarafından dağlarla çevrili. Binlerce metre ötede, yamacındaki koruların üstünden sivrilen kırmızı zirvesiyle Kırk Gün Dağı görünüyor. İnanışa göre İsa'nın kırk gün inzivaya çekildiği yer, ve on dokuz yüzyıla yaklaşan bir süreyle, Teb mağaralarında olduğu gibi, inzivaya çekilen keşişlerin uğrak yerine dönüşmüş. Batıdaki Judea dağları karanlığa bürünmüş bile, oysa ki günün son ışınlarını toplayarak parıldayan doğudaki Sodomitid tepeleri, karanlık ve iç karartıcı bir örtü altında kalan Lut Gölüne yükseklerden bakıyor. Aslında bütün bunlar, ıssız ve göz kamaştıran pembelikteki Büyük Arabistan'ın yanında hiç bir şey değil. Beynimize kazınmış olan anısını hâlâ saklıyoruz...

* * *

Alacakaranlığın sıcağında Eriha'da kalmakta olduğumuz küçük hana ulaşıp kapı girişindeki sundurmaya oturduğumuzda, uzun saçları rüzgarda dalgalanan bir adamın dört nala koşan bir at üstünde geldiği görüyoruz. Kırk Gün Dağında yaşamakta olan keşişlerden biri. Diğerlerinden önce yanımıza gelip ağaçtan heykelcikleri ve Ürdün nehrinin kabuklarından yapılma tespihleri satmak arzusunda. Akşam olunca başkaları da geliyor.

Aynı siyah elbiseleri, aynı dağınık saçları ve haydutlarınkini çağrıştıran yüzleri var. Benzer heykelcikleri ve benzer tespihleri bize gösteriyorlar.

Buranın ılık ve ağır gecesi, Kudüs'ün hâlâ soğuk olan gecelerinden çok farklı ve birer birer yanan yıldızlarla beraber, çalıların altındaki kurbağalar aynı anda konsere başlıyor. Kesintisiz bağrışları, sakin sessizliğin bir parçası gibi. Arapların çadırlarının bulunduğu yerlerden çoban köpeklerinin havlamaları geliyor. Sonra bunlara, çok daha uzaktan, Bedevilerin basit eğlencelerine refakat eden darbuka ve kaval sesleri, ve zaman zaman, çok belirgin bir şekilde duyulan, bir sırtlanın veya bir çakalın ince ve ürpertici uluması karışıyor.

Gecenin sakin sesleri arasında birden Berlin meyhanelerinde sıkça söylenen bir şarkının ahenksiz ve dalga geçer gibi sözleri kulaklarımızda patlıyor. Günbatımında Cook seyahat acentesinin çadırlarına yerleşmiş Alman turistler, görmeye geldikleri bu kutsal yere saygısızlık ediyorlar.

* * *

Gece yarısı geçip de her şey sustuğunda, meydan bülbüllere kalıyor. Vahanın havasını seçkin, ince, billur sesli bir müzikle dolduruyorlar.

XVI

Pazartesi, 9 Nisan

Sabah olur olmaz Eriha'dan ayrılıp, Kudüs'e doğru yola çıkıyoruz. Geçmekte olduğumuz yollar, parlak sulu derelerle kesintilere uğramış. Doğmakta olan güneşin aydınlattığı otlakta, yeşil ağaçlar arasında rengârenk koşumlu atlarla dörtnala dolaşan Araplar görülüyor.

Derin ovalardan çıkıp Judea'nın beyaz kalkerli dağlarına tırmanmaya başladığımızda yakıcı bir güneş bizi bunaltmaya başlıyor, ve atlarımız sert dönemeçlerle dolu bu yolda zorlukla ilerlerken, tüm ülkelerden ve tüm denizlerden daha aşağıda yer alan garip bölgeden kademe kademe yükseliyoruz. Kayaların ve toprağın beyazlığındaki ışık, yoğun ve parlak. Gölgelerimizden başka siyah bir şey yok ve geri kalan her şey gözleri yoruyor. Uzaklardaki devasa düz alanları, arduaz renkli durağan Lut Gölü'nü ve ziftli Sodomitid dağlarını arkamızda bırakıyoruz. Bütün bunlar artık, çevremizdeki onca beyaz şeye göre tezat oluşturan karanlık bir uçurumdan başka bir şey değil.

Simsiyah gölgelerimiz, kertenkelelerle dolu beyaz kayalar üzerinde geziniyor. Yanımızdan gelip geçenler gittikçe kalabalıklaşıyorlar. Evvelki gün gördüklerimiz gibi hemen hemen kesintisiz ve uzun sıralar oluşturuyorlar. Önlerinde eşeklerini süren yüzlerce Bedevi ard arda geliyor. Uzun tüfekleri, palaları, hançerleri ve alınlarından iple bağlanmış, kenarları hayvan kulakları gibi sarkan başörtüleriyle Bedeviler; alışılmış görünümde

sevimli gruplar; ince yapılı, koyu renk tenli erkekler; yanımızdan geçerken gülümseyip porselen dişlerini göstererek selamlıyorlar. Sıralar halinde develer ve ceylan gözlü küçük çobanların güttüğü bitmez tükenmez keçi sürüleri arasında ilerliyoruz.

Ara sıra, cehenneme giden delikleri andıran çatlakların dibinde akan Kidron'un gürültüsü duyuluyor ve yeraltında sayılabilecek yatağında ince bir sırmalı ip gibi, karanlık taşlar arasından hoplaya zıplaya akışı görülüyor.

Kudüs'e yaklaştıkça dağlar yavaş yavaş yeşillenecek. Ama şimdilik, aşağılarda gördüğümüz beyazlıklar kararmaya başlıyor ve şaşılacak derecede birbirine benzeyen çalılıklar yuvarlak tepelerde benekler oluşturuyor; sanki üzerlerine dev leopar derileri atılmış gibi.

* * *

Yaklaşık iki saattir tırmanıyoruz; kayaların cinsi değişti; hava daha serin ve çevreye hafif bir yeşillik yayılmaya başlıyor. Yerin dibine batmış gibi duran Lut Gölü ve çevresindeki lanetlenmiş yerler birer birer gözden kayboluyor.

Yanımızdan başkaları da geçiyor. Bu sefer, Ürdün nehrine giden Kıbrıslı hacılardan bir grup; katırlara eşeklere binmiş erkekler, kadınlar ve çocuklar. Sonra arkalarından sarı ya da kırmızı sakallı, kürk takkeli Ruslar. Yüzlerce Rus. Çoğunlukla yaşlılar, her şeye rağmen yaya yürüyorlar; beyaz saçlı Rus köylüleri ve gözlüklü kadınlar. Hepsi yorgunluktan tükenmiş, sallanıyor. Onları saldırgan Bedevilerden koruyan tek şey,

fakirlikleri. Sopalarına yaslanarak, korkusuzca yürüyorlar. Her birinin omuzuna asılı, nehirden dolduracakları mataraları ya da boş şişeleri var. Dedeler ve nineler torunlarını kutsal suyla kutsamak için, belki ta Arkhangel'e ve Beyaz Deniz kıyılarına kadar taşıyacaklar. Yanımızdan geçerken onlar da bizi selamlıyor; selamları Bedevilerinki gibi sevimli, gülümsemeleri Bedevilerinki kadar güzel değil; hatta biraz kaba ama daha içten ve güvenilir.

* * *

Gri tepelerin gölgesinde kalan vadiler yemyeşil oluyor; her yanda otlayan sürüler ve gayda çalan küçük çobanlar var. Başımızdan yukarda, geçen gün bıraktığımız aynı yerde, arkalarındaki gökyüzüne çizilmiş siluetler gibi duran büyük hayvanları görüyoruz: yavrularıyla birlikte otlayan develer. Ve sonunda, kırmızı ve pembe noktalar halinde kayaları süsleyen çiçekler belirmeye başlıyor.

* * *

Yarı yolda, bugün çok kalabalık olan bir kervansarayda mola veriyoruz.

Öyle bir kervansaray ki, yolcuları ve binek hayvanlarını barındırmanın yanında, soyguncular dan korunmak için yapılmış bir kaleyi andırmakta. Levant'dan Magreb'e kadar hepsi birbirine benziyor: kalın duvarlarında hayvan bağlamak için demir halkalar bulunan dört köşe bir avlu; duvarlardan birine bitişik, insanların

barınması için yapılmış geniş bir sundurma, ana kapı girişinde nöbetçiler için bir kulübe ve gelen geçene kahve yapmaya yarayan basit bir kaç ocak.

Her sınıftan, her cinsten eyerlenmiş hayvan, Eriha yolundaki bu kervansarayı doldurmuş durumda. Her an yenileri geliyor. Çifteler atarak, birbirlerine çarparak girip çıkıyorlar. Turistlerin atları huysuzlanıyor. Bazılarının koşumu İngiliz, bazılarınınki ise Arap. Sağrıları ve boyunları her renkten püsküllerle süslenmiş, uzun gösterişli hayvanlar. İncilerle, kabuklarla süslü koşumları göze çarpıyor. Ve fakir hacıların hırpani zavallı sıpaları. Ve bütün bunlar, tepinmeler ve anırmalarla birbirine karışıyor...

Avluya bakan sundurmanın altında karınlarını doyuran yüzlerce insan var; yanlarında getirdikleri yiyeceklerle tabii. Çünkü kervansaray, su, kahve, nargile ve yüksek duvarların korumasından başka bir hizmet sağlamıyor. Bazıları masalara oturmuş ama yer bulamayan diğerleri yerlerde. Şık görünüşlü İngiliz veya Amerikalı turist grupları ve onlara göre sade görünüşlü Rum hacılar var. Bir sürü de Rus hacı var; göğüslerinde madalyalarla yaşlı kahramanlar, toprağa oturmuş, ağaç dallarıyla tutuşturdukları ateşin üstünde, kara ekmek doğradıkları çorbaları kaynatıyorlar. Kendini beğenmiş, fiyakalı, sarıkları altından Capoul[73] saçları görünen Suriyeli yakışıklı rehberler, turist kadınlarla kıkırdaşıyor. Ve Türkler, ve Sırplar. Ve bir elleriyle sıpalarının yularını tutarken karınlarını doyuran papazlar. Ve beyaz keşiş-

[73] 19. Yüzyıl sonları Avrupa'da moda olan bir erkek saç stili.

ler ve siyah keşişler. Ve çöldeki gibi parmaklarıyla tuttukları pis tavuk parçalarına güzel beyaz dişlerini geçiren Bedeviler.

Bize komşu olan masada genç Maronit[74] kadınlar oturuyor. Bazılarında milli kıyafet sayılabilecek uzun kadife ve kürklü mantolar, başlarında pullu eşarplar var. Bazılarında ise, ne garip ki, çiçekli şapkalar var! Ve beş altı yıl öncesi Fransa'daki genç kız modasına uyar gibi şık giyimliler. Ama genç ve iri gözlü oldukları için hâlâ sevimli görünüyorlar. Masa altından dostça birbirimize hurma ve portakal ikramları yaparken, ayaklarımızın dibinde çömelmiş oturan fakir Rus köylülerine beyaz ekmek dilimleri uzatıyoruz.

Gerçekten de Filistin yollarındaki Babil kulesi benzeri bu böylesine garip ve böylesine samimi yeri, ancak hac zamanı gelip görmek mümkün...

Birkaç gün sonra Paskalya yortusu ardından bu kervansaray, kavurucu bir güneş altında aylarca sürecek bir boşluğa ve sessizliğe gömülecek.

* * *

Bu molanın ardında Kudüs'e üç saat yolumuz daha var.

Hâlâ hacılara rastlıyoruz. Aralarında Müslümanlar da var. Musa'nın mezarına yıllık ziyaretlerini yapmak için Lut Gölü'ne doğru iniyorlar. Bunlar Türk ve Arap gruplar; erkekler yaya; beyaz çarşaflarla tamamen kapanmış olan kadınlar, küçük eşekler üzerinde. Ağır ak-

[74] Moronit kilisesinin (tarikatının) müritleri.

sak geçen develer de görüyoruz. Sırtlarındaki hafif ama çok büyük yüklerle, kanatlarını açmış kelebeklere benziyorlar. Bir tür sepet taşımaktalar. Üstlerine kırmızı bir örtü gerilmiş. İçlerinde ise rahatça yolculuk yapan görünmez kadınlar var.

* * *

Yolumuzun üzerindeki, İsa'nın ziyaret etmekten hoşlandığı Bethani[75] köyü, bir dağın yamacında yer alıyor. Bir kaç zeytin, bir kaç incir ağacı ve yemyeşil tarlalarla çevrili. Günümüzde yalnızca Arapların yaşadığı küçük ve perişan bir yer. Yamuk yumuk taşlarla yapılmış harabe gibi evler. Yüksek yerlerin soğuk rüzgârı üflediğinde, ağaç dalları, çılgın otlar, yeni bitmiş arpa tüyleri sallanıyor. Binlerce gelincik ve dağ lalesi koyu kırmızı benekler halinde yolların veya duvarların üzerine yayılmışlar.

Ayağımızı yere basar basmaz kendimizi, atlarımızı tutmak için koşup gelen yırtık pırtık elbiseli, sevimli çocukların ortasında buluyoruz. Sivri kemerli eski bir kapının üzerine, mavi, sarı ve pembe renkli kıvrımlı Arap harfleriyle kazınmış bir yazıyı hacılar, Mekke'den hac dönüşü hatırası olarak koymuşlar.

Etraftaki molozların ve otların altında, birinci yüzyıldan kalma kiliselerin ve haçlıların yaptığı büyük manastırlarına ait sütun parçaları göze çarpıyor. Bize, küçük bir caminin bitişiğindeki Aziz Lazar'a[76] ait olduğunu

[75] El-Azariya köyü.
[76] İsa'nın arkadaşı.

sandıkları ama gerçekte onun olmayan bir mezar gösteriyorlar; zaten başka yerlerde kız kardeşlerine ait olduğu iddia edilen mezarların da gerçek olduğu şüpheli... Hayır, bunların hiç biri bizi duygulandırmıyor; buralarda artık İsa'nın yeryüzündeki anılarından hiç bir şey kalmamış; artık çok geç, çok fazla insan eli değmiş, İncil'de bahsi geçen Bethani'den kalan son eserler, şu anda buraya yerleşmiş oturan masum insanlardan çok önce yok olmuş.

* * *

Bethani'den hemen sonra Josaphat vadisine geliyoruz. Değişmez, görkemli ve tek başına duran Kudüs'ün profili, çok yukarda, gökyüzünde şekilleniyor. Gri kubbeleri, yüksek duvarlarının arkasında kalmış.

XVII

Salı, 10 Nisan

Sabah, Latinlerin hazinesini görmeye gidiyoruz.

Fransisken kilisesine bağlı emanetlerden oluşan kutsal bir hazine. Ortaçağdan başlayarak kralların, imparatorların ve halkların, büyük görkemi artık yok olmakta olan Kudüs'e sürekli olarak yolladığı şahane hediyeler.

Bize mihrabın gümüş ve altın plakalardan yapılmış göz kamaştırıcı kaplamalarını gösteriyorlar; on ayak yüksekliğindeki gümüş şamdanlar; elmas haçlar, altın kaplama taslar; eski Napoli krallarından biri tarafından yollanmış, altın ve kıymetli taşlardan oluşan ve değeri dört beş milyonu bulan bir sergi.

Dolaplar içinde muslinlere sarılı, etiketlenmiş paha biçilmez papaz elbiseleri sıralanmış: "Venedik Cumhuriyeti'nin armağanı"; "Avusturya'nın armağanı" veya "İtalya'nın armağanı". Ağır ve şık şeyler, eski tarz işçilikle sanki sabırlı periler tarafından katıksız ve görkemli bir şekilde işlenmiş. Fransa'nın verdiği son armağanlar bir seri ayin giysisinden oluşuyor: altın yaldız kumaş üzerine altın arılar[77] kabartma olarak işlenmiş; yalnızca bir kez, III. Napolyon'un Paris'te Notre-Dame Kilisesindeki nikâhında kullanılmış. Haçlılar zamanından kaldığı anlaşılan, kaya kristalleri ve ince taşlarla süslenmiş bir kalın papaz cübbesi. İspanyol Rönesans'ından kalma

[77] Napolyon'un imparatorluk amblemindeki arı figürleri.

bir başkası ise, olağanüstü güzellikteki bu koleksiyonun pek de parlak olmayan giysilerinden olmasına karşın hazinenin içine girebilmiş. Eskiyen yerlerinin düzeltilmesi için rahibelerin manastırına yollanmış. Tamiratı on beş bin frank tutmuş ve beş yıl sürmüş.

Bu giysiler papazlar tarafından yılda bir kere Kutsal-Mezar'da yapılan ayinler esnasında giyiliyor.

Bu hazinenin sevimli bekçilerinden, koleksiyondaki pek çok değerli parçanın kaybolduğunu öğreniyoruz. Bazıları işgaller sırasında saklamak amacıyla gizli yerlere gömülmüş, bir daha da bulunamamış. Bazıları yağmacılar tarafından kaçırılmış. Bazıları da, -bunlara İncil ve etoller[78] de dâhil- veba salgını esnasında hastalığın bulaştığı din adamları tarafından kullanıldığı için yakılmış.

Bize cömertçe gösterdikleri ipekli, altın yaldızlı bunca güzel eşyanın karşısında düşüncelerimiz bir kez daha eski günlerin saltanatına ve karışıklıklarına gidiyor.

Zaten bütün bu şehirde gördüğümüz ve dokunduğumuz her şeyden, hatta üzerinde yürüdüğümüz topraktan bile, artık çok gerilerde kalan devasa bir ihtişam ve dehşetin anıları esrarengiz bir şekilde fışkırmakta.

* * *

Kudüs'ün bu son derece misafirperver din adamlarına ciddi bir ifadeyle: "Zat-ı Âliniz", "Kutsal Şahsiyetiniz", veya hatta "Zat-ı Şahaneleri" deniyor. Onlar sanki eski kiliselerin, tozlu eski devirlerin, eski usul ayinlerini

[78] Etol: Papazların ayin sırasında omuzlarına aldığı atkı.

yapan ortaçağ insanları. Yüzyıllardır yapıla gelen bu yanılgılardan dolayı onları kınamak tabii ki yanlış olur; ama İsa'nın dünyaya verdiği basit dersi Katoliklerin ve Ortodoksların böylesine garip bir şekilde algılamış olmaları şaşırtıcı!

Bu din adamlarının ilginç insanlar olduklarına şüphe yok; gösterişli ayinleri ve hazineleriyle eski devirlerin koyu ve güçlü inançlarını yaşatmaya çalışıyorlar. Bütün bu dini ihtişamın bir zamanlar var olduğundan herkes zaten haberdar. O devirleri tekrar canlandırmaya çalışmak ise kendimizi kandırmaktan başka bir işe yaramıyor. Burada bize gösterilen altın yaldızlar ve kıymetli taşlar arasında küçültülmüş klasik İsa kavramı, yüzyıllar boyu bir beyinden diğerine geçerek günümüze gelmiş. Bu haliyle İsa'nın gerçek yüzünü artık göremez oluyorum; sanki benden kaçıyor, yok oluyor. Kudüs'e varışımızın ilk günü Beytüllahim ve Kutsal-Mezar'ın büyülü adlarının bende yarattığı duygu, atalarımızdan kalan imanın içimde yeniden uyanmasını sağlamıştı. Daha sonra, şehir dışındaki yollarda gördüğümüz Herod devrinden kalma harabeler, bana İsa'nın hayalini daha dünyevi, daha gerçekçi olarak göstermişti. Şimdiyse hepsi uçtu gitti. Bugün, üç gün önce ayrıldığım Kudüs'e geri dönerken, Ulu Anı'nın yattığı yeri tekrar görüyorum. Ve Fransisken papazların hazinelerine yaptığım ziyaretten sonra açıklayamadığım bir nedenden dolayı, içimdeki duyguların soğuduğunu hissediyorum.

Bizim kısa yokluğumuz sırasında hacılar gelmeye devam etmiş. Bugünler Kudüs'ün en canlı zamanı. Yakında başlayacak Paskalya yortusu için her yerden insan-

lar koşup geliyor, kiliseler süsleniyor. Dar sokaklar dünyanın her yönünden gelenlerle dolup taşıyor. Dualar okuyan hacı adayı kafileleri, genizden ve yüksek sesle ilahiler söyleyen Rum çocukları yürüyüş halindeler. Geçit yapanlar arasına, koşumları deniz kabukları ve kiliselerdeki küçük çanlar gibi sesler çıkaran çıngıraklarla süslü katır sürüleri karışıyor. Ve tabii Bedevilerin güdümünde develer de var. Ağır yürüyen zararsız hayvanlar geçit halindeki hacılara engel çıkarıyor. Sırtlarında taşıdıkları hacimli yüklerde satıcıların sergilediği haçlar, tespihler görülüyor. Her yerde yakılan buhurdanlıklardan çıkan kokular. Türk borazanlarının kalın ve ürpertici sesi, Rumların yaklaşmakta olan Paskalya'sı nedeniyle sokaklardan, kiliselerden ve manastırlardan yükselmeye başlayan uğultuya karışıyor. Kutsal Mezar'daki ilkel törene katılmak yerine, içimde bir kaçma isteği oluşuyor... İsa'nın anısını Celile'nin küçük köylerinde, ya da yaşamının büyük bir bölümünü geçirdiği Tiberiade gölü kıyılarında arayacağım. Kudüs, bu haliyle İncil'deki temiz duygularla büyümüş çocuklara çok uygun bir yer. Müslümanlarınki de dâhil olmak üzere, insanın gözleri buradaki tapınma şekillerinden etkilenirken, gerçek inancın nereye gittiği konusunda şüphe uyandırıyor. Ben buraya yalnızca İsa'yı bulmak, alçak gönüllü diğer hacı adayları gibi İncil'de anlatılan İsa'yı, tüm saf ve temiz düşüncelerimle bulmak, kalbimin içinde onun anısını yaşatmak, beni teselli eden tanımı zor bir kardeş gibi onu ruhumun derinliklerinde tekrar yaşatmak için geldim. Bugün, üstelik burada, içimdeki sıkıntı daha karanlık, daha umutsuz bir hal alırken

onun anısı benim için bir gölge haline dönüşüp yok oluyor.

Gethsemani !.. Yıllardır hayal ediyordum. O bahçede tek başıma bir gece geçirip, dualar edip imanıma tekrar kavuşacaktım... Ama artık, zaman geçtikçe orada boşluktan ve ölümden başka bir şey bulamayacağımdan endişe etmeye başlıyorum.

XVIII

Çarşamba, 11 Nisan

Gün boyunca antik Kudüs'ü oluşturan çeşitli yerleri ziyaret ediyoruz: Ophel harabeleri, Davut'un sitesi... Dehşet veren şeylerle, eski insanlardan kalan yığıntılarla tekrar karşılaşıyorum; ama İsa'dan kalan hiç bir şey yok. Onun gittikçe kaybolan hayalini aramayı bırakıyorum. Artık herhangi bir şehirde gibiyim.

Hava kararırken yorgun ve dikkatim dağınık bir halde, eski pazarın kurulduğu dar sokaklardan geri dönüyorum. Oryantal mallar, tezgâhlardaki haçların ve tespihlerin yerini alıyor. Kudüs'ün ruhu sayılan Kutsal-Mezar'ı tekrar ziyaret etmek, dua eden sıradan insanları görmek ve ağlamak istiyorum...

Yüksek duvarları aşınmış, yıpranmış, harabeye dönüşmüş kiliselerin küçük meydana bakan kapılarının önü bu akşam kalabalık. Ve hacılar parke taşlar üzerinde kurulu pazarın tespih ve incik boncuk tezgâhları arasında yürüyorlar.

Bu saat, Rusların ve Rumların bütün günü dua ederek ve kutsal taşları öperek geçirdikten sonra, akşam olurken kiliselerinden çıkmaya başladıkları zaman oluyor.

Her akşamki sessizlik Kutsal Mezar çevresindeki karma karışık sokaklara çökmeye başlıyor. Mum satıcıları gittiğinden artık önümüzü göremiyor, ayaklarımızın ucuna bakarak yürüyoruz. Körler gibi ellerimizi ileri

uzatıp sağa sola çarpmamaya, yamuk yer taşlarına takılmamaya, ya da düzensiz basamaklı merdivenlerden inerken düşmemeye çalışıyoruz.

Eskimiş, kırılmış, dokunuşlar ve öpücüklerle cilalanmış taş duvarlar, kubbelerden inen ışınlarla yer yer aydınlanıyor.

Yine dilenciler görüyoruz. Orada, paçavralar içinde yarı çıplak, sütunların dibine çömelmiş bekleşen hayvanlar gibiler. İnsana ölümü çağrıştırıyorlar. İçlerinden biri doğruluyor. Gözleri görmeyen yaşlı biri. Korkunç görünüşlü elleriyle kolumdan çekiştirip dualar okuyarak peşimden gelmeye çalışıyor... Bir sütunun arkasında şiddetli bir öksürük duyuluyor. Bu seferki bir hacı adayı: yaşlı bir Kazak kadın. Hasta ve bitkin, bir köşeye çökmüş. Sopası, tespihi elinde, bir çanaktan çorba içiyor...

Tavanlara asılı, savurganlık örneği altın ve gümüş lambaların ışıkları bu insanların üzerine düşüyor. Gittikçe koyulaşan karanlıkta üzerlerindeki mücevherlerle parıldayan mermerler ve ikonalar, bu gereksiz ve lüks şeyler, burasını, bu dünyanın sefil insanlarının girmesine izin verilen masallardaki saraylara benzetmiş...

Hacılar, sessiz ve son derece saygılı bir şekilde yürüyen gruplar halinde, diplerden, yeraltı mezarlarından çıkıyorlar. Kapıya doğru ilerlerken sağa sola dönüp selâm veriyor, sürekli haç çıkarıyorlar. Gitmek istemiyorlar ve kapının eşiğini aşıp çıkmadan önce, selâmlamayı unuttukları bir şeyi selâmlamak, gökteki kurtarıcıya şükranlarını sunmak için geri dönüyorlar. Kutsal bir

şeyi, yerdeki taşları, mihrap mermerini ya da bir sütun kaidesini öpmek için eğiliyorlar.

Buhurdanlıklardan çıkan dumanların sütunların yarısına kadar yükselen bulutu içinde insan kokusu barınıyor. Sefaletin, çürümüşlüğün oluşturduğu bu ağır kadavra kokusu, özellikle hac zamanlarında kubbeleri dolduruyor. Tıpkı bozgundan sonra savaş alanlarında duyulan koku gibi. Bu görkemin pis kokusu aslında bir hiç olduğumuzu bize tekrar söylüyor, bedenlerimizin pislikle dolu olduğunu hatırlatıyor, ölümün karanlık düşüncelerini akla getiriyor.

Bu gece sonsuz sıkıntımın karanlığını azıcık aydınlatacak iç açıcı küçük bir ışık bile bulamıyorum. Burada artık yüzyılların yığıntısı Bizans ve Roma geleneklerinden başka bir şey göremiyorum. Artık içimde, bu iman dolu sıradan insanlar için büyük bir acıma duygusundan başka bir şey uyanmaz oluyor. Yarını olmayan yaşlı erkekler, yaşlı kadınlar, gün boyunca dua etmek, ağlamak ve umut etmek için buraya gelenler, beraberlerinde mezarlıkların kokularını da getiriyorlar.

* * *

Önceki gün Müslümanların Bayram şenlikleri sona erdi ve kendini göstermeye başlayan ince hilâl, neredeyse geceyi aydınlatıyor.

Kudüs üzerine karanlık çöker çökmez, hacılar ve turistler manastırlara ya da otellere kapanıyor ve şehir, kendini antik küçük fenerlerin ışığında buluyor.

Her akşam, duvarları dışarıdan çevreleyen bir yolu Josaphat vadisine inişin başladığı yere kadar karanlıkta yürüyorum. Yol, Sion Dağının etrafında dolanıyor. Yafa Kapısından Mağrebi Kapısına kadar uzanan yüksek burçların dibinden tam bir mezar ıssızlığı içinde uzanıyor. Sonra, duvarların dik açıyla döndüğü yerde kuzeye doğru çıkarken, karanlığa doğru çekilip kayboluyor. Ve orada, önümüzde, gölgeler uçurumunda bekleyen binlerce ölü var... Korku ve mutluluk saati geldiğinde, kulakları patlatan sesiyle çalacak olan SON BORUYU[79] bekleyen ölüler...

* * *

Burada durup geri dönüyor, yürüyüşümü bir kaç gece sonraya, hilâlin biraz büyüyüp karanlık vadiyi aydınlatmaya başlayacağı bir zamana erteliyorum.

Gün ortasında bile hüzün verici bir yer olan Kudüs'ün bu bölgesi, gece olduğunda ilahî bir korku kentine dönüşüyor ve yalnız olarak gezildiğinde, korku uyandıran bu büyük ve efsanevi yerin adı ise: Josaphat vadisi.

Sonsuz sayıda mezar taşı altında yatan ölüler, bekleme durumundalar. Asırlar geçiyor, binlerce yıl geçiyor, hesap gününü bildiren Boru hâlâ çalmıyor, onları uyandıracak olan meleklerin kanat sesleri duyulmuyor. Bedenler çürüyor, kemikler toz haline geliyor, sonunda granit mezar taşları bile dökülüyor; aynı boşluk içinde,

---

[79] SON BORU (İslamiyet'te Sûr olarak geçer): Kıyamet saati geldiğinde, bir melek (İsrafil) tarafından üflenerek ölüleri uyandıracak olan boru.

hepsi sonsuz bir sükûnet içinde yavaş yavaş yok olup gidiyor. Ve Vadi, gittikçe unutulup sessizleşiyor...

XIX

Perşembe, 12 Nisan

Sesi yakından gelen Türklerin kalk borusu, beni rahatsız bir sabah uykusundan uyandırıyor. Ve görmekte olduğum bir rüya uçup gidiyor. Yüce bir duyguyla başlamıştı ama sıkıntı vericiydi. Belki burada günlerimin boşuna geçtiğini daha net olarak algılamamdan kaynaklanıyordu. Rüyamda dua etmeye başlayınca bu sıkıntılarım yok olup gitmiş, İsa'ya ve kutsal kitaba inancım geri gelmişti. Kutsal-Mezar'ın taşları üzerinde sürünen hacılar gibi, ruhumu ona adamıştım. Fani dünyanın özelikleri bana ulaşamıyordu: o korkunç boşluk, toz haline gelip yok olmak, hatta ölüm. Sözle tarifi olanaksız bir limana, sığınakların sığınağına, gözümde canlanan mutlak varlığın ışığına ve yaşama sığınıyordum.

Ama Türklerin beni uyandıran kalk borusu hayallerimi uzaklara, olanaksıza doğru itip beni her gün yeniden başlayan günlük yaşam gerçeklerinin ortasında ve bilinçli olmanın acımasız aydınlığında yalnız bırakıyor.

* * *

Bugün erken saatte Kutsal-Mezar'da beklendiğimi hatırlıyorum. Patrik, büyük iyilik yapıp kimseye kolay kolay açılmayan Rumların Hazinesini bana gösterecek.

Buraya gelişimizden beri ilk defa güneşli ve sıcak bir sabah, dışarıda bizi bekliyor. Kudüs, kasvetli harabelerini bize, bu sefer neşeli ve alaycı bir ilkbahar havasında

sergiliyor. Kutsal-Mezar'ın yüksek duvarlarla çevrili küçük meydanı, aralıksız sıralanmış tespih satıcılarıyla dolu. Çevre, yaklaşmakta olan Paskalya kutlamaları için getirilmiş taze ve güzel hurma yapraklarından yapılma demetlerle süslenmiş.

Hazinenin bekçisi gümüş ve altınları göstermek için bizi cefa tepesindeki kilisenin karanlık ve dar bir merdivenle çıkılan çatı katına götürüyor ve bir koridorun başlangıcında, alçak tavanlı loş bir yerde durduruyor. Hazinenin bulunduğu odaya girmek kesinlikle yasak. Önümüze, üzerinde beyaz örtü bulunan bir masa yerleştiriliyor ve eski mücevherler tek tek önümüze getirilip bize gösteriliyor. Bu arada, ayaklarımızın altında, aşağıdaki katlarda, mumlar yanıyor, tütsülerden çıkan dumanlar havaya yayılıyor ve ilahiler okunmaya devam ediyor. Saçları kadın gibi uzun bir papaz hazine odası ile masa arasında gidip gelerek, altın ve mücevherleri bize gösteriyor. Eski krallar ve kraliçeler tarafından günahlarını affettirmek için yollanmış paha biçilmez bağışlar: altın kapaklı, üzerleri elmas ve yakutlarla süslenmiş büyük kutsal kitaplar; dalgıç elbiselerinin başlıklarını andıran demir veya kurşundan yapılma kaplar içinde mine ve değerli taşlarla süslenmiş taçlar, ikonalar, tepsiler, sürahiler ve kutsal su kapları. Piskoposların büyük cenaze törenleri sırasında kalabalığı ağır hareketlerle kutsamak için kullandığı birçok haç görüyorum. Her birinin üzerine kakılmış değerli taşlar, ortasında da İsa'nın çivilendiği ağaçtan küçük bir parça var. Yeşil kristal gibi görünen çok özel bir tanesine büyük saydam yakut parçaları incelikle kakılmış. Gotik tarzı yapılmış

kırık dökük bir kutu geliyor. Belirsiz kaynağını fazla araştırmamak gerek. Kaya kristalinden tek parça olarak kalp şeklinde tıraşlanmış. Ele alındığında, ağır bir buz parçası izlenimi veriyor.

Eskiden, Kalvenist düşüncelerimle, mihrabın ve papazların şatafatını aynı derecede ayıplıyordum. Bugün ise dine uygun bulmadığım tek şey, papazların şatafatlı elbiseleri. Sonunda kabul ediyorum ki, dünyamızın sahip olduğu bu çok değerli küçük şeyler, tehlikeli bir şekilde ele geçirilmiş. Bu çılgıncasına değerli mücevher kutuları, İsa'nın varlığı yanında ne kadar da önemsiz...

* * *

Aynı gün öğleden sonra başlayan rüzgârın getirdiği kum ve tozla dolan gökyüzü berbat sarı bir renge bürünüyor. Çöllerin hâlâ ne kadar yakınımızda olduğunu hatırlıyoruz. Şehrin sayılamayacak kadar çok altın yaldızlanmış gri kubbeleri ve adları İncil'de geçen çevremizdeki dağların gri beyaz tepeleri, nemsiz bir sis tabakası arasından bulanık bir görüntü veriyor. Uzaklıklar ve cisimlerin birbirine göre büyüklükleri sanki artmış. Dünya üzerine bir örtü örtülürken, artık ışık vermeyen ve gökyüzüne çizilmiş sarı bir yuvarlaktan başka bir şey olmayan güneş ise ölü bir yıldızdan farksız.

Akşama doğru güneş tutulmasını andıran sarı ışığın altında, Kudüs'ün büyük ve iç karartıcı surları boyunca yalnız yürüyorum. Aşınmış kaba duvarların üzerinde bir gül resmini andıran Arapça bir yazı görülüyor. Eski taşların arasında hâlâ zarif duran bir kabartına, bu sağlam savunma duvarlarını yapanların aynı zamanda ca-

mi ve sarayların dantel gibi süslemelerini yapanlarla aynı kişiler olduğunu söylüyor bana.

Yalnız yaptığım bu yürüyüş esnasında yaşlı Türklerden oluşan bir grupla karşılaşıyorum. Uzun elbiseleri, beyaz sakalları ve yeşil sarıkları var. Amber tespihlerini çekerken birbirlerine bazı eski tarihi üzücü olayları anlatıyorlar. Bu toz ve kumla dolu havada, eski zaman Müslümanlarının bir tablosunu oluşturur gibiler.

O sırada şehirden Hıristiyanların değişik perdeli çan sesleri gelmeye başlıyor. Bu İslam dünyasının tam ortasında oldukça şaşırtıcı...

XX

Cuma, 13 Nisan

Üç gün sonra Kudüs'ten ayrılıp Celile'ye doğru yola çıkacağım. Orada, özellikle Genesareth[80] gölünün kıyıları ilgimi çekmekte.

Bugün bu şehrin bir parçası olmuş sevimli ve inançlı insanlara, Rumların Patriğine, Dominiken Papazlara ve Dames de Sion rahibelerine teşekkür ve veda ziyaretlerimi yapacağım. Onlar buraya, ya hayran olunacak bu yeri görmek, ya da İsa'nın Kudüs'üne bekçilik eden bu toprakları unutulmuşluktan kurtarıp, daha fazla mabet inşa etmek, sunak yerlerini beyaz örtülerle süslemek için geliyorlar.

Üç gün sonra buradan gitmiş olacağım. Böylece uzun bir süredir yapmayı arzu edip de, içgüdüsel bir korkuyla yıldan yıla sürekli ertelediğim haç seferim, boşluğa düşüp ziyan olan bir su damlası gibi eski şeylerle beraber unutulup yok olacak. Çocukluğumdan beri mantık aramadan güven duyduğum, kardeşlerim ve kendim için bulmayı umduğum şeylerden hiç birini bulamadım... Hiç birini!... Yapılacak basit bir inceleme, bazı adetlerin boşuna tekrarlandığını gösterebilir. Yüzlerce yıldır şatafatla sürdürülen inançlar, doğunun rengârenk albenili şeyleri gibi yalnızca göze hitap ediyor. Oysa ki, insanın göz yaşlarını akıtacak derecede tanrısallaştırılmış olmalarına rağmen, çocuksu ve kabul edilemez bir durumda-

[80] Celile Gölü.

lar!... Ah!... Akşamları düşüncelere daldığımda sonsuz sıkıntılarımı, hele sabah olup her şey aydınlanınca ileriyi görmeye başladığımda duyduğum dayanılmaz acıyı kim bilecek!...

* * *

Gün batarken Kidron'a doğru iniyorum. İsa'nın şehirden Gethsemani'ye gittiği yolu izlemek niyetindeyim ama geçen günkü kadar duygulu değilim.

Bu saat, şekilsiz ve isimsiz melankolinin, neredeyse terörün, son yargılamanın yapılacağı vadinin üzerine çökmekte olduğu saat. Bölgeye Müslüman mezarlarının bulunduğu taraftan yaklaşıyorum. Burası gölgede, hatta karanlık basmak üzere ama karşı taraftaki binlerce Yahudi mezarı ile Siloe ve Ophel harabeleri kırmızı yansımalarla parıldamakta. Akşamları görülen bu olay, sabahları tersine dönüyor. Tan vaktinin pembelikleri Müslümanların tarafına yayılırken, Yahudilerin mezarlığı ışık almakta gecikiyor. Birbirine bakan iki mezarlık arasında her gün nöbetleşe tekrarlanan bu ışık oyunu, asırlardır devam etmekte.

Bu akşam alışılmışın aksine Josaphat vadisi boş. İlerlerdeki tepelerin yamacında keçilerini güden bir kaç Bedevi çobandan başka bir şey görünmüyor. Boş vadi, karanlık bir rüyaya dalmış gibi. Sessizliğin içinden kuş sesleri geliyor ve sonra, mezar ustalarının çeşitli yönlerden duyulan çekiç sesleri. Taşlara isim kazıma işine hiç durmadan devam ediyorlar. Buranın mezarlıkları hiç dolmuyor. Mahşere kadar bu böyle sürecek ve görevini hiç aksatmayan toprak, insan bedenlerini koynuna al-

maya devam edecek. Vadiyi yüksekten görebilmek için tapınak duvarlarındaki bir burçtan bakıyorum. Aşağıya, iç karartıcı bu yere doğru, otlarla kaplanmış, kırmızı dağ laleleriyle beneklenmiş bir patikadan inmeye başlıyorum. Kudüs surlarının büyük gölgesi benimle beraber iniyor. Güneş çekildikçe uzayarak sanki peşimden geliyor. Mezarların arasındaki çiçekler büyük bir lüks ama kısa ömürlü bir lüks. İlkbaharın bitimiyle beraber yanmaya başlayacak bu ülkede, onlar da kuruyup gidecekler.

Kapıları tek parça kırmızımsı granitten yapılmış, kasvetli görünen, üç anıtkabirin, Sen Jak, Absalon ve Josaphat'ın mezarları önündeyim. İki adım ötede, Kidron'u geçip Gethsemani'ye çıkan eski yolu görüyorum... Ama o yöne gitmekte ne yarar var? Benden kaçan bir hayalin peşinden gitmekte ne yarar var? Gethsamani, sıradan bir yer, soğuk ve boş; taşların boyunu aşan bir şey yok, asfodel ve dağ laleleri için uygun olan ilkbahar esintisinden başka hiç bir şey yok. Tekrar duruyorum ama bu kez geri dönmek üzere. Birden yeni bir inancın içimde uyandığını fark ediyorum. Aramakta olduğum ve şu anda ortaya çıkan İsa'ya duyduğum bu yeni inanca ve çocukluk yıllarımdan miras kalan saf adetlere hınç duyar gibiyim. Yeryüzü nimetlerini tanrılarına bağışlamaya kalkan, ya da onlara kızan ilkel yaratıklardan farkım yok. Benliğimin derinliklerinde, asırlar boyu insan kuşaklarının oluşturduğu karanlık yapı içinde birden beliren bu duygu, kendime acıyıp alaylı bir şekilde gülmeme neden oluyor.

* * *

Dönüş yolumda, vadinin batısındaki sarp yamaçlara yayılmış Müslüman tarafından çıkıyorum. En tepede taç gibi duran Kudüs'ün duvarlarının burçları, sarımtırak gökyüzüne işlenmiş sanki bir dantel. Esrarengiz piramitler ve türbeler arasından yürüyor, sivri kemerler altından geçiyorum. Haraplıktan hepsi dökülüyor. Arap mezarlığının bulunduğu bu bölge, Josaphat vadisinin seçkin bir bölgesi. Harem-i Şerif'in çevresindeki duvarlardan başlayıp vadinin derinliklerinde görünmez olan Kidron'a kadar iniyor.

Aydınlık azalıyor. Bedevi çobanlar, gaydalarından çıkan melankolik nakaratlarla dönüş yolundalar... Yapmakta olduğum aylakça gezintinin sonuna doğru, bugünün Cuma olduğu aklıma geliyor ve merakım beni şehrin aşağı bölgelerine doğru yönlendiriyor: geçen Cuma yanından geçtiğim ağlama duvarına doğru...

Yerlerde köpek ölüleri, kedi ölüleri bulunan pis ve dar sokaklardan yürüyorum. Benim gibi oraya giden insanlar var: yüzlerinde alaycı bir merak ifadesi olan Napolili hacılar. Göğüslerinde kırmızı haçlarla Fransa'nın güneyindeki Lourdes[81] kentine gidenlere benzeyen erkek ve kadınlardan oluşan gürültücü kalabalık gruplar.

Ağlama duvarına, bu saygısız kalabalıkla beraber varıyorum. Eski kadife elbiseleri, lüleli saçlarıyla İsrail'in yaşlıları ellerini sadık bir şekilde yukarı kaldırmış, dua

[81] Lourdes: Fransa'da (Meryem Ana'nın göründüğüne inanılan) bir hac merkezi.

ediyorlar. Yakında, Josaphat vadisine gömülecekler ve üzerlerinde otlar büyüyecek. Sayıları geçen seferkine göre az ama peygamberleri için okudukları ağıtlar, daha coşkulu. Biz, bir işgal ordusu gibi yaklaşırken, onları rahatsız etmek için duvarın dibine bizden önce gelmiş Arap çocukları görüyoruz: hayvan kılığına, köpek kılığına girmiş, gri çarşaflara bürünmüş, ağıtlar okuyan yaşlıların arasına kahkahalarla dalıp ayakları dibinde havlama taklitleri yapıyorlar. Bu gece içimde bu kambur sırtlı, uzun burunlu, kötü bakışlı yaşlı insanlara karşı derin bir merhamet duygusu uyanıyor.

* * *

Benim oturduğum semtte, Hıristiyanlar sokağında ve fabrikalardan dumanlar tüten iğrenç varoşlarda, istasyon yolunda ve otel koridorlarında akşam olurken yeni gelen insan kalabalıkları görüyorum: Avrupa'nın her yanından yola çıkan ve deniz kıyısından buraya trenle gelen turistler. Çoğu sevimsiz, kaba ve saygısız tipler. Bazıları orta sınıf hacılar; göreneklere körü körüne bağlılıkları, onlardan daha da soğumama neden oluyor. Kudüs'ün bu yanı, bana Paris banliyölerinin bayağılığını anımsatmakta.

XXI

Cumartesi, 14 Nisan

Türk borularının alıştığım sesiyle uyandığımda, kapıların çarpıldığı, Almanca veya İngilizce boğuk konuşmaların duyulduğu, ağır bavulların koridorlarda kalabalık ettiği, gürültülü ve sıradan bir otelde olduğumu kavrıyorum. İşte kutsal şehir burada! Ve yarından sonra, ben, tekrar gelmemek üzere, umduğum ışığı ve gerçek düşünceyi bir an bile bulamamış biri olarak, buradan ayrılacağım...

Son birkaç gündür, sabah olup da can sıkıcı gerçekler içersinde uyandığımda, her şeyin benden kaçtığını, kutsal bildiğim yüzlerin son bir kez görünüp bana veda ettiğini hissediyorum. Ah! Ben ki umutsuzluklar içindeyim, en azından öyle hissediyorum. Böyle düşünen başkaları da var. Kardeşlerim de böyle düşünüyor. Artık hiçbir şeye inanmadığımızı sanıyoruz ama atalarımıza duyduğumuz güven nedeniyle ruhumuzun derinliklerinde kalan tatlı bir inanç var. Ama şimdi bendeki İsa, tamamen kayboldu. Saygı duyduğum ve sevdiğim her şey de onunla beraber uykuya dalıp benden uzaklara, çok uzaklara çekiliyor. Silik bir hayale dönüşüp toz içinde yok oluyor. Yaşam sonrası da, benim için, tıpkı yaşamın kendisi gibi acımasızca sona eriyor.

* * *

Bugün zamanımı antik çağdan beri sıkıntı ve acılarla dolu ilginç bir tarihe sahip Ermenistan'ın temsilcileri arasında geçireceğim.

Rumların kutsal hazineleri ziyaretçilere pek açılmıyor ama asıl Ermenilerinki bugüne kadar hiç kimseye gösterilmedi. İzin alabilmek için Konsolosumuzun Patrik'e gidip ısrarla ricalarda bulunması gerekti.

Ermenilere ayrılmış olan arazi, ortaçağın şehir-devletleri gibi kale surlarıyla çevrilmiş. Sion dağının neredeyse yarısını kapsıyor. Dağın batıya bakan diğer yanı İsraillilere ait.

Çok özel bir yer olan bu bölgede gezintimize başlamadan evvel, Patrik'e bir teşekkür ziyaretinde bulunmak istiyoruz. Bizi saray salonuna benzeyen kabul salonlarına alıyorlar. Biraz sonra siyah kapüşonlu iki papaz duvardaki bir örtüyü aynı anda yaptıkları hareketle uçlarından tutup kaldırıyor ve Patrik hazretleri içeri girip yanında beklediğimiz tahtına oturuyor. Sade bir matem başlığı altında sevimli ama çileli birinin soluk ve çizgilerle dolu yüzü, peygamber beyazı sakalı ve Doğu insanının siyah göz ve kaşları görünüyor. Bizi misafir edişinde, gülümseyişinde, tüm kişiliğinde, seçkin bir ağırbaşlılık, sevimlilik ve Asyalılara özgü garip bir incelik var. Bu tarihi protokol salonunda eski zamanların yüksek rütbeli papazlarını anımsatıyor. Bizi zaten Türk usulü ağırlıyor: kahve, sigara ve ananevi gül reçeliyle.

Ermeni mahallesinde, kilisenin ve manastırların hemen yanında, üç dört metre kalınlıktaki duvarlar içinde, tahıl siloları, dört yıl yetecek su depoları ve üç bin hacıyı barındırabilecek büyüklükte antik oteller var: eski de-

virlerdeki kuşatmalar, beklenmedik saldırılar ve katliamlara karşı alınmış bir önlem.

En son olarak girdiğimiz yer ise, Kudüs kiliseleri arasında en eski ve ilginç olanı. Dış kapının yanında, eskiden inananları ibadete çağırmak için kullanılan, Sinai'deki bir manastırdan da tanıdığımız antik sinamdre[82] durmakta. İçyapısıyla bir Bizans kilisesini, bir camiyi, duvarlardaki mavi fayanslarıyla bir Arap sarayını andırıyor. Patrikler için tahtlar, kutsal eşyaların saklandığı dolaplar var. Ek bölmelere geçiş için yapılmış küçük kapılar, sedef ve kabuklardan oluşan mozaiklerle süslenmiş. Çok eski ve doğu tarzı çalışılmış. Gümüş zincirlere garip bir şekilde monte edilmiş bir sıra devekuşu yumurtası kubbeden sarkıyor. Mihrap yerinde yarı saydam minelerle süslenmiş üç parçalı altın bir ikona yer almakta. Kalın kadife bir tabaka gibi duran mavi, sarı veya pembe Türk halıları, yer taşları üzerine yayılmış. Salonun dibinde, kutsal kâselerin saklandığı üç dolabın önünde tavandan sarkan geniş perdeler var. Her hafta değiştirildiklerini ve bir kaç gün sonra başlayacak Paskalya Bayramı nedeniyle, daha da güzellerinin asılacağını öğreniyoruz. Şu anda üzerlerinde önemli kişilerin resimlerini gördüğümüz perdeler, yüz yıl kadar önce Hindistan Ermenileri tarafından yollanmış.

* * *

[82] Sinamdre: Eskiden kilise çanlarının yasaklandığı dönemlerde kullanılan ağaçtan yapılma ses çıkaran bir cihaz.

Bu şahane eski dekor içinde siyah kapüşonlu, siyah sakallı, güzel yüzlü rahipler, kutsal hazinelerinin parçalarını bize tek tek getirmeye başlıyorlar.

Şüphesiz ki Rumların Kutsal-Mezar'daki hazineleri daha zengin ama Ermenilerinki daha ince bir zevkle yapılmış parçalardan oluşuyor. Altın kaplı dua kitabı altı yüzyıl önce Sicilya kraliçesi tarafından hediye edilmiş. Değerli taşlar ince bir işçilikle altın külahlara işlenmiş. Piskoposların kullandığı ayin başlıkları, inciler ve zümrütlerle süslenmiş. Hele kumaşlar: perilerin giysileri gibi kiraz renginde; sanki üzerlerine buz kristalleri serpiştirilmiş; gümüş kırçıllı; küçük inciler dantel gibi işlenmiş; yakut ve pembe topazdan yapraklarla süslü. Eskilikten parçalanmaması için bu şeyleri uzun rulolara sarıyorlar ve ruloları uçlarından tutan papazlar, onları taşımak için iki büklüm olmak zorunda kalıyor. İçeri her girişlerinde mihrabı selamladıktan sonra getirdikleri kumaşları yerdeki kalın halıların üzerine seriyorlar. Bunlar orta çağı çağrıştıran görüntüler. Saygıyla taşınıp mihrap önünde serilen kumaşlara, duvarlardaki fayansların mavisi yansıyor. Çevremizde dolaşan siyah kapüşonlu papaz yardımcıları, yaklaşmakta olan Paskalya için duvarlardaki ve sütunlardaki panoları indirip yerine yenilerini yerleştiriyor. Gümüş zincirler kullanarak tavana lambalar ve deve kuşu yumurtaları asıyorlar.

* * *

Solda, kilise girişindeki mermer duvarda görülen oyuk, Sen Jak'ın boynu vurulduktan sonra başının konduğu yer. Bilindiği üzere vücudu İspanya'da, Compostela'da.

Ana kiliseyle bağlantılı, sedef kapılarla geçilen çevredeki küçük kiliselerde ve dua odalarındaki kutsal kâselerin saklandığı dolapları gösteriyorlar. Kapakları eski Şam kadifesi veya Bursa ipeği ile kaplanmış. Bize bir zamanlar Ömer Cami'inden koparılıp alındığı her halleriyle belli olan sütunları da gösteriyorlar. Görkemli yapılarla harabelerin birbirine karıştığı Kudüs'te bu tür yer değiştirmeler beni artık şaşırtmıyor. Sonunda huzurun yerleştiği bu şehirde yaşanan eski acılar hâlâ aklımızda. İnanılmaz kargaşalıklar sürecince, büyük bir mezarlık haline dönüşen bu yaşlı toprak, yirmi kere alt üst olmuş.

Kutsal eşyaların saklandığı, olağan dışı güzellikte fayanslarla kaplı bir odayı bize gezdirmekte olan Ermenistan papazı, birden korkunç II. Khosroes'i anımsıyor ve kendini kaybedip heyecanlanıyor. Yaşamının beş yılını burada geçiren, kiliseleri baştanbaşa yıkan, kaçıramayacağı her şeyi kıran bu adam, İran'ın uzak köşelerine dönerken yanında beş bin keşişi ve gerçek haçı götürmüştü. Yaşadığımız çağda, Khosroes hakkında konuşulduğunda hâlâ heyecanlanan birini görmek çok garip!... Çevremizi oluşturan bütün bu şeyler nedeniyle, zaman kavramından bir an için uzaklaşıyoruz.

* * *

Bu eski ve saygın kiliseden çıkarken genç bir papaz çırağı, adet olduğu üzere gümüş ibrikle elimize gülsuyu dökmek için bekliyor.

Fayans ve sedef kaplı güzel kiliselerinde, kuralların dışına çıkıp kutsal hazinelerini gösteren bu sevimli

Ermeni papazlar, yaşamakta olduğumuz sonsuz hayal kırıklığını bir an için bize unutturup geçmiş devirlerin sevimli bir görüntüsünü sundular.

* * *

Hazır Sion dağının tepesindeyken, gün batımına kadar Yahudi mahallesini dolaşmak istiyorum. Rusların zulmünden kaçanlar, kitleler halinde Kudüs'e geliyor.

Bugün sabat[83] günü olduğundan, sade görünüşlü mahalleleri sakin. Kullanılmış elbiseler ve hurda demir sattıkları eskici dükkânları kapalı ama tenekecilerin alışılmış çekiç sesleri duyulmaya devam ediyor. Yakaları kürklü güzel kadife giysilerini sandıklardan çıkarıp Ağlama duvarına gitmek için Nisan güneşinde yola koyulmuşlar. Pis ve dar sokaklardan bayram kıyafetleriyle geçenlerin elinde Zebur kitabı var.

Büyük sinagogu çevreleyen avluda oyun oynayan beyaz ve pembe yüzlü çocuklar görüyorum. Bazıları güzel, bazıları ise açıkgöz ve sinsi bakışlı. Büyüklerinden miras kalan üzücü izleri ve Hıristiyanlara olan hınçlarını içlerinde saklar gibiler. Sarı saçları kısa kesilmiş. Büyüdükleri zaman adetleri gereği zülüf olacak şakaklarındaki tüyler ise, şimdilik ancak kulaklarını örtüyor.

Onca zengin ve gösterişli kilisenin yanındaki kendi haline bırakılmış bu sade tapınak, insanda bir merhamet duygusu uyandırmakta; boş sıralar, kireç sıvaları dökülen duvarlar. Kıl başlıklarının altında uyuklayan birkaç sakallı ve gri zülüflü yaşlının yanında, dans eden

[83] Sabat: Yahudilerin tatil günü (Cumartesi).

ayılar gibi aynı hareketi tekrarlayan, mırıltı halinde kutsal kitabı okuyup uzun ince burunlarının yanından bize boş bakışlar atan başkaları var. Buraya, başta şapkayla giriliyor. Beraberimdeki yeniçeri küstahça bir hava takınıyor. Bu mırıldanmalardan ve titremelerden hiç de rahatsız olmadan gidip gelen serçeler, ağızlarında taşıdıkları yün kırıntısı ve saplarla, kutsal eşyaların saklandığı dolabın üzerindeki çiçek tacının içine yuvalarını yapıyorlar. Bu tapınakta beni en duygulandıran şey bu oluyor. İlkbaharın bol ışık veren güneşi dışarıdaki yer taşlarını ve görüş alanımızdaki ormanları aydınlatırken, buraya sanki nazlanarak giriyor ve silik bir kaç ışın demeti bu garip yaşlıların, boş sıraların üzerine düşüyor.

* * *

Öbür gün buradan ayrılacağım için son gecemi, umutsuz olmama rağmen Gethesemani'ye adamak istiyorum...

Bunca senedir orada yalnız başıma bir gece geçirmenin hayalini kurmuştum. İnancım beni hüzün verici bir şekilde terk edip gidince, mantıksız da görünse, tüm umudumu bu yere bağlamıştım. Gethsemani'de kendimi İsa'ya yakın hissedeceğime inanıyorum. Eğer o, çok büyük ve temiz bir ruh olarak gerçekten ölümü yendiyse, benim ızdırabıma yalnız orada kulak verilecek ve onun gerçekten var olduğu belli olacak... Ve bu gece oraya buz gibi, demir gibi bir yürekle gidiyorum. Bunca zaman boyunca içimde oluşan kendimi aklama isteğinden başka bir düşüncem yok.

* * *

Saat on bire gelirken yola koyuluyorum. Ay tepemde. Oraya yalnız gitmek olanaksız, belde tabancayla bile. Yanımda silahlı bir yeniçeri olması gerekiyor. Benim varlığına inanmadığım karanlıktaki tehlikelerden korunmak için değil, ama yolumun üzerindeki Harem-i Şerif'in yasak avlusunu ve ancak paşanın emriyle açılabilecek şehir kapılarını geçebilmek için. Azap yolundan inerken önce Kudüs'ün sessiz, karanlık ve boş sokaklarından geçmemiz gerekiyor. Evlerin kapıları sıkı sıkı kapalı. Üstü örtülü sokaklardan ilerlerken, uzaktan uzağa titrek dumanı tüten fenerler görüyoruz. Bazı yerlere, harabelerin üzerine parçalı olarak ay ışığı da düşüyor. Yol boyunca, hızlı adımlarla kışlalara dönen iki üç Türk askerinden başka kimse yok. Taşlarda yankılanan ayak seslerimizden ve yeniçerinin kılıcının kınının yere dokunurken çıkardığı tıkırtılardan başka ses yok.

Yeniçeri benimle Türkçe konuşuyor: "Göreceksin bak, gece burası fakirler ülkesi, hiç bir şey yok. Biz Müslümanlar için bu var... (Yaklaşmakta olduğumuz Kutsal Avluyu, Ömer Camii'ni gösteriyor eliyle.) Sen Hıristiyansın, senin için Kutsal-Mezar var. Ama hepsi bu kadar. Geri kalanını saymaya değmez. Gördüğün gibi, hiç bir şey yok." Caminin Hıristiyanlara yasak olan çevresindeki nöbetçilerle konuşuyor ve geçiyoruz.

Karanlıkta üstü kapalı, taş duvarlı bir yoldan inip ölüler vadisine açılan kapının önüne geliyoruz; burasını Hıristiyanlar Sen Etienne kapısı, Araplar ise Meryem Ana kapısı olarak adlandırıyor. Tabii ki kapalı. Ağır ve

demir zırhlı olduğu için açılması zor. Yeniçerinin uyandırdığı iki gece nöbetçisi kapının iri menteşeli kanadını itmeye başlıyor. Sessizliğin içinde gıcırdayarak yavaşça açılıyor ve karanlıkta, önümüzde, göz kamaştırıcı, uçsuz bucaksız, hareketsiz, beyaz ışığın aydınlattığı taşlarıyla beyaz hayalet gibi bir manzara beliriyor: gece yarısı ayın altında donmuş duran Josaphat vadisi ve Gethsemani!...

Sayılamayacak kadar mezarla dolu vadi önümüzde derinleşirken, bize karşı olan yamaçta, Gethsemani yükseliyor. Dağın beyazı üzerinde, zeytin ağaçları siyah benekler, serviler ise siyah gözyaşı damlaları olarak beliriyor. Manastırlar birbiri ardına sıralanıyor. Kremlin gibi birbiri üstüne dizilmiş kubbeleriyle Rus kilisesi, uzaktan ay ışığında bir Hint tapınağına benziyor. Soluk ışık demetleriyle aydınlanan ve Asya manzaralarını andıran bu güzel görüntü, Hıristiyanlıkla ilgili hiç bir şey çağrıştırmıyor. Ve ben biraz daha ileriye, papazların ve keşişlerin duvarlarla çevirdiği yerlerden uzağa gitmek istiyorum.

Ama son anda daha büyük bir endişe, hiçbir şey bulamayacağımı hissettiğim o yere gitmekten beni alıkoyuyor. Birden basan bu sıkıntı nedeniyle, önce sessizliğin içinde gezinmek, Kidron'un yatağı boyunca yürüyüp huzurumun geri gelmesini beklemek istiyorum...

* * *

Vadinin ortasında yer alan üç büyük anıt-mezarların, Absalon, Sen Jak ve Josaphat'ın, kaya temeller üzerine tıraşlanmış geniş ağızlı mezar girişleri önündeyiz. Bu üçlü anıt, kasvetli görüntüsüyle yaklaşıp karşımıza diki-

liyor. Çoktan bitmiş, kurumuş, havanın durgunluğu sayesinde hâlâ ayakta durabilen ama bir üflemeyle toz olacak mumyalara benziyorlar. Toprağın kemik ve insan tozlarıyla dolu olduğu ölüler vadisi: hiçliğin mabedi. Orada çalacak olan mahşer borusu, ölüleri büsbütün dondurmaktan ve yok etmekten başka bir şey yapamaz. Hüzün verici bu çevrenin etkilerini duyarken birden bizi korkudan donduran bir şey oluyor. Mezar sütunlarının arasından, karanlık derinliklerden büyük bir sürünün çıkmaya başladığını görüyoruz. Sonra bir insanın derinlerden yankılanarak gelen şiddetli öksürüğü duyuluyor. Yeniçeri durup heyecandan titremeye başlıyor. Oysa ki, o bir kahraman. Gazi Osman Paşanın yanında, şerefli Plevne savunması sırasında bir kurşunla boynundan yaralanmış. "Aa!" diyor, "İçerde yatan adamlar var!.. Ben olsam, ertesi sabaha kadar burada çıldırırdım... Allah'ım!.. Orada uyuyabilmek için ne tür bir insan olmak gerekir!.."

Belli ki bunlar, bu eski ve boş mezarları koyunlarıyla beraber barınak edinmiş Bedevi çobanlar. Onları vampir, hayalet, cadı falan sanmış olmalı. Zaten bu sessizliğin ortasında karşımıza çıkışları o kadar ani oluyor ki, ben de onun gibi titrediğimi hissediyorum.

* * *

Haydi, vakit geçiyor!... Askerler kendisini gece yarısına doğru tutukladığına göre, İsa son duasını daha önceki bir saatte yapmış olmalı. Gethsemani'ye doğru yavaşça çıkalım...

Tasalı ruhumun derinliklerinde henüz bir hareket yok. Ayın hafif ışığı, mezarlar, belli belirsiz bir korku ve bu bembeyaz vadiden başka hiç bir şey yok.

Bize doğru gelen fenerler görüyoruz, sayıları yirmi kadar var. Ophel yönünden koşar adım gelen insanlar... Bu saatte burada kimseyi göreceğimizi sanmıyorduk. "A!" diyor yeniçeri, heyecanını kaybetmiş bir tonda. "Yahudiler!.. Birini defnetmişler." Gerçekten de bu kendine özgü siluetleri tanıyorum, bu uzun ve dar elbiseleri, bu kürklü takkeleri. (Onlarda adet olduğu üzere, günün veya gecenin herhangi bir saatinde, yeni ölenin cenazesini sanki artık bu dünyaya ait değilmiş gibi, vücut soğur soğumaz toprağa verirler.) Sanki kötü bir şeyi gizlice yapar, ölüyü acele gömüp kaçar gibiler.

* * *

Yolumu uzatan bunca gecikmeden sonra Gethsemani'ye, zeytin ağaçlarına ve hüzün verici taş yığınlarına ulaşıyorum. Fransisken papazların uyumakta olduğu manastırın yanına gelince durup çevreye bakıyorum. Her şeyi yıkan insanoğlu, her nasılsa burayı eski devirlerde olduğu gibi bırakmışa benzer.

Yalnız kalmak için yeniçeriye: "Burada otur. Beni uzun süre beklemen gerekebilir. Belki bir saat, sana sesleninceye kadar." Sonra ondan, beni göremeyeceği bir yere kadar uzaklaşıyorum. Yere, bir zeytin ağacının dibine uzanıyorum.

Çevremdeki şeyler bende henüz farklı bir duygu uyandırmıyor. Burası sıradan bir yer. Yalnızca biraz garip.

Çıktığım yamacın karşısında, ölüler vadisinin diğer yakasında Kudüs surları yükseliyor. Kidron'run dibinden aktığı uçurum, aramızda kalıyor. Ay ışınları nedeniyle uçurum, sisli ve beyaz bir görünüm almış. Ve bulutlar nedeniyle dip kısımları görünmeyen benimle aynı yükseklikteki surlar, havada asılı duran bir hayal gibi. Azap gecesinde, İsa onlara bakmış olmalı. Surlar göğe doğru aynı düz çizgilerini çiziyor olmalıydı. Şüphesiz ki o devirde mazgalları şimdiki kadar çok değildi. Arap izleri henüz yoktu ve bizim hayal edemeyeceğimiz kadar görkemli olan tapınak, surlardan daha yukardaydı. Bu gece mazgalların üzerinde ne bir insan, ne de bir ışık var. Yalnızca mehtap nedeniyle mavi parıltılar veren Ömer Camii'nin kubbesini ve tepesinde yer alan Müslümanların hilâlini görüyoruz. Çevrem tamamen ıssız. Ay ışığının her yana sızdığı kayalık dağ, göğün beyaz aydınlığına katkıda bulunuyor. Sayılı birkaç zeytin ağacı, ince uzun siyah gölgelerini bu beyazlık üzerine uzatmışlar.

Kudüs köpeklerinin havlamaları, -ki bu ses geceleri tüm Türk şehirlerinde devamlı olur- vadinin dibine pek ulaşmazken, yankılar nedeniyle gökten geliyor izlenimi vererek buradan da duyuluyor. Zaman zaman bir gece kuşunun boğuk çığlığı bu seslere karışıyor.

* * *

Yorgun halde alnımı zeytin ağacına dayıyorum. Ne olduğunu bilmediğim ve ummadığım bir şeyi beklemekteyim. Gelen bir şey yok ve kalbim kapalı. Buraya geldiğim gün Kutsal-Mezar'da duyduğum tatlı huzurdan, rahatlamadan eser yok.

Oysaki okumadığım dualarım içtendi ve ben "büyük felaket[84]"ten, korkunç uçurumdan geliyordum.

Hayır, hiç bir şey yok; beni kimse görmüyor, kimse işitmiyor, kimse cevap vermiyor...

Bekliyorum, ve zaman geçiyor, ve karmaşık umutlarım yok olurken, boşlukların boşluğuna doğru düşmekte olduğumu hissediyorum...

* * *

Birden sert ve kötü bir sesle, orada sakin bir şekilde beklemekte olan yeniçeriyi çağırıyorum: "Tamam, gel, dönüyoruz!"

Ve düş kırıklığına uğramış, bom boş, acılı ama isyan etmek üzere bir ruhla geri dönüp aynı demir kapıdan Kudüs'e girmek için yürümeye başlıyorum.

* * *

Nöbetteki askerlerin bizim için aralık bıraktıkları kapının ağır kanadını omzumla itip ilk ben geçiyorum.

Yarı uyuklamakta olan nöbetçilerden biri, aniden fırlayıp yakama yapışıyor ve alarm çığlığı atıyor. Zaten sinirli ve üzüntülü ben, düşüncesizce bir savunma hareketi yaparak boğazına sarılıyorum. Her türlü içgüdüsel şiddete başvurabilecek durumdayım. Karanlıkta, iki saniye süresince öyle, kararsız duruyoruz. Nöbet kulübesindeki askerler koşup geliyor ve yeniçeri araya giri-

[84] Büyük felaket: Romalı askerlerin Kudüs'ü yakıp yıkması. İnanışa göre mahşer gününden önce dünya kısa bir süre şeytanın yönetimine girecek ve büyük felaket tekrar yaşanacak.

yor. Sonra iki taraf da birbirini tanıyıp gülmeye başlıyor. Getirilen bir fener ışığında beni yakalayan saf temiz yürekli Türk askeriyle bakışıyoruz. Özür diliyor, kendisini şikâyet etmemden endişe etmiş olmalı. Tokalaşmak için elimi uzatıyorum, hatalı olan benim. Yeniçerinin benden önce geçip parolayı söylemesini beklemeliydim.

Gecenin karanlığında Yafa mahallesinden, uzun Azap Yolundan yukarı çıkmaya başlıyoruz. Benim için artık herhangi bir sokaktan farksız. Doğunun bu yaşlı şehrinde, diğer sokaklar gibi hüzün verici.

XXII

Pazar, 15 Nisan

Kudüs'teki son günüm, her geçen saat daha soğuk gelen ve hayal kırıklığı yaratan hac ziyaretimin sonundayım.

Can sıkıcı etkiler bırakan ve zor geçen bir gecenin ardından uyanıyorum, bir türlü kaçamadığım bitmez tükenmez karmaşık duygularla... Ve benim arayıp da bulamadığım İsa'ya hürmet olsun diye yapılan ayinlerin her yönden gelen sesleri, Pazar çanlarının neşeli çınlamaları havayı dolduruyor. Küçük kız kortejleri, ilkbaharın mutlu güneşiyle aydınlanmış sokaklarından rahibelerle birlikte geçerken, başlarında papazlar bulunan erkek çocuk taburları onları takip ediyor. Kudüs'ün Hıristiyan kadınları, Türkler gibi beyaz çarşaflara sarınmış olarak yürürken, Beytüllahim'in altın ve gümüş sikkelerle süslü sivri külahlı kadınları, çan seslerinin çağırdığı yöne koşuyor.

Bir an geliyor ve penceremin önündeki sokak binlerce ama tek parça haline gelmiş insan selinin hep bir ağızdan yükselen tiz sesiyle sarsılıyor. Mağribilere ve Araplara özgü neşeli ve vahşi "lu, lu!" çığlığını, özellikle bayramlarda dans ederek geçerken çıkardıkları bu sesi iyi tanıyorum. Ama bu sefer İsa için söylüyorlar. Etiyopya'nın ücra yörelerinden hacca gelen kadınlar, sabah vakti kutsal şehre girerken, adet olduğu üzere bağırarak selam veriyorlar. Siyah çarşaflı, siyah peçeli, çöl bedevisi gibi giyinmiş kadınlar, sanki bir cenaze kortejindeki

matemliler gibi güneşli sokaklardan geçerken tiz çığlıklar atıyorlar. Yolda bekleyen bir papaz var, benzer kıyafette. Onları kutsayıp: "Gelişiniz hayırlı olsun!" diyor. Kendi iç dünyalarına dalmış, huşu içinde yürürlerken, pencerelerden onları seyretmekte olan bir kaç aptal modern turistin alaycı bakışlarına aldırmıyorlar. Gözlerim takip ediyor. Geveze hayaletler gibi sokağın sonuna kadar yürüyüp kayboluyorlar. Kendilerinden geçmiş, emin ve hızlı adımlarla gittikleri yer, Kutsal-Mezar Kilisesi.

* * *

Kudüs'ten ayrılmadan önce Müslümanların kutsal yerini son bir kez daha ziyaret etmek, muhteşem (Hz) Ömer Camii'ni görmek ve ihtişamını hafızama yerleştirmek istiyorum.

O yöne giderken, çevresi çok kalabalık olan Kutsal-Mezar Kilisesinin önünden geçmek zorundayım. Ve hazır geçerken veda etmek için uğramaya niyetleniyorum.

Ama avluya girip büyük mermer köşk çevresinden dönmek isterken, silahlı Türk askerleri yolumu kesiyor. Kudüs'te düzeni onlar sağlamakta. Kılıçları ellerinde, düşman Hıristiyan mezheplerinin birbirlerine saygı göstermeleri için uğraşıyorlar. Burası bugün Habeş ve Mısırlı Hıristiyanlara ayrılmış. Tuhaf, arkaik süslerle bezenmiş siyah yüzlü bir rahip ince sesiyle yüzlerce hacıya, bir Müslüman müezzinin ezan okuması gibi ilahi okuyor. Mihrabın önünden geçenlere ancak uzaktan bakabiliyorum, ama bütün bu olanlar beni tasalandırıyor; vahşi putperestlerden pek farkları yok. Binlerce yıl

önceki sahte inanışlardaki, İsis'e ya da diğer ilahlara tapar gibiler.

* * *

Kutsal Mezar Kilisesinin herkese açık olan çevresi, ne kadar dar, kasvetli ve karanlıksa, mavi caminin çevresi o kadar ferah ve sessiz.

Ben bu kutsal yere geleli on beş gün oldu. Bu süre içersinde bahar kendini gösterdi; eski sokak taşlarının arasını taze otlar bürüdü, gelincikler ve papatyalar açtı.

Yüz yıllık ağaçların gölgesinde gruplaşıp çömelmiş, ayakları çiçekler içindeki Arap kadınlar, biz yaklaşırken peçelerini gözlerine kadar örtüyor. Meydanın büyüklüğünde kaybolup gitmiş gibiler ve biz kendimizi yine yalnız hissediyoruz.

Caminin hemen dibindeki taşlar oldukça yeni. Aralarından çıkan otlar seyrek ve kısa. Bu beyaz taşlardan yansıyan güneş ışığı etraftaki küçük bölmeleri ve kemerleri aydınlatıyor.

Bir benzeri daha olmayan (Hz.) Ömer Camii, günümüzün ışığında, yaşlanmış görünüyor. Mermerlerin ve altınların parlaklığı, mozaiklerin değişken yansımaları, değerli taşların ve camların saydamlığı hâlâ yerinde; eskiyen nedir bilemiyorum ama on üç yüzyılın etkileri güneşin tozlu ışığında belli oluyor; güzel ama yaşlanmış şeylerin azalmakta olan parlaklığına sahip; eski, şatafatlı, hâlâ dayanıklı ama bozulmasın diye kimsenin dokunmaya cesaret edemeyeceği brokarları andırıyor.

Ortadaki siyah kayanın altındaki karanlık ama kutsal mağaraya, mermer basamaklarla iniliyor. Müslümanların, Muhammed ve Cebrail hakkındaki inancı[85] burası ile ilgili. Girişteki alçak kemer, geçenlerin ellerini ve başlarını sürtmesiyle parlaklaştığı için, aradan geçen senelerin kanıtı gibi durmakta.

* * *

Müslüman mabetleri Hıristiyanlarınki gibi duygulanıp ağlanılan yerler değildir. Sakin yerlerdir. Müslüman mabetleri huzur veren yerlerdir. Orada hem yaşama, hem ölüme aynı sağduyuyla, aynı soğukkanlılıkla bakılır.

Kendine özgü, içine kapanık sessizliğiyle (Hz.) Ömer Camii, hüzünlü rüyalar görmeme neden olan bir yer değil, aksine huzur veren ve beni hayran bırakan bir yer. Bugün burada kafamı dinleyebileceğime inanıyorum. Bir zamanlar İslam'a karşı duyduğum eğilim, onun yaratıcı gücü ve sanatı, ve belki de ilerde onu kendime din olarak seçme düşüncelerim, ruhumu sarmalayıp inançsızlıktan koruyacak.

[85] Miraç

XXIII

O crux, ave spes unica!
(Selam, ey çarmıhtaki tek kurtarıcı!)

Pazartesi, 16 Nisan

Atlarımız eğerli, çıkınlarımız hazırlanmış, Kudüs'ten ayrılıp Celile üzerinden, Müslüman şehri Şam'a doğru yola çıkmak üzereyiz. Niyetimiz, doğunun artık yok olmakta olan güzelliklerinde kendimizi biraz oyalamak.

Ama simsiyah gökyüzünden soğuk bir yağmur yağıyor. Kış birden uğultulu bir rüzgâr, akan seller ve dolu ile beraber geri gelmiş.

Bu durumda, yolculuğumuzu yarına erteliyoruz.

* * *

Günümüz buraya ilk geldiğimiz günkü gibi geçiyor. Can sıkıcı berbat bir otel salonunda, şöminenin yanında, yağmur zamanı toplanmış sıradan insanlar ve tespih satıcıları arasındayız. Sehpaların üzerinde Avrupa'nın son gazeteleri durmakta.

* * *

Gün boyu sağanak halinde yağan yağmur akşama doğru durunca, sokağa çıkıp dar ve sevimsiz sokaklarda yürümeye başlıyorum. Gök bulutlarla örtülü. Ayaklarım beni, tanımlayamadığım bir duyguyla Kutsal-Mezar'a yöneltiyor.

Akşamın bu saatleri, en kötü zaman. Gece lambaları henüz ortalığı aydınlatmaya başlamamış. Kilise karanlıkta. Öylesine korkutucu ki, nöbetçiye gerek yok. Böyle bir ortamda kimse kutsal şeylere saygısızlık etmeye cesaret edemez.

Kapı girişinde bir kadın, kutsal taşın üzerine yatırdığı birkaç aylık çocuğunu, mutlu bir gülümsemeyle çevirip duruyor. Bebeğin vücudunun her noktasının kutsal taşa değmesine özen gösteriyor.

El yordamıyla ilerleyip Kutsal-Mezar'ın daha da karanlık uzak köşelerine ulaştığımda, sessizce bana doğru gelen insanlarla karşılaşıyorum; sütunların dibinden siyah kümeler halinde yürüyen dilenciler, sakatlar ve yarı felçliler; burayı daimi mekân edinmiş kişiler. Tütsü dumanlarının oluşturduğu bulut tabakası ile kubbeler arasında kalan kısım, biraz ışık alıyor ama yere yakın yerlerde soğuk ölümün ağır kokusu var.

Artık iyi tanıdığım dönemeçlerden ve koridorlardan geçerek aşağıya, aziz Helen'in mahzenine ulaşıyorum. Burası, Kudüs'e gelişimin ertesi günü ziyaret ettiğim yer, ama artık kalbim ilgisiz, hatta katılaşmış. İlk seferki heyecanımdan eser yok.

Mezarın bulunduğu yere geri döndüğümde, elimde olmadan yukarıdaki mabede çıkıyorum...

* * *

Ve burada, bütün bu kendinden geçip hıçkırıklara boğulanlar arasında bile, artık hiçbir şey beni duygulandırmıyor. Sakin sakin mihrabı inceliyorum. Dikili üç

haç üzerinde üç solgun yüz. Altın kaplama bir gök kuşağı figürünün önüne yerleştirilmiş. Arka planda naif bir resim yer alıyor: mavi bir gökyüzü, altın yıldızlar, dünyaya bakmakta olan insan yüzleri. Burası küçük bir ibadet yeri. Mumlar ve lambalar içersini yeterince aydınlatamamış. Vakit geç, ve karanlık köşelere çökmüş ağlayan bir kaç kadından başka kimse yok.

Kutsal-Mezar'a ziyaretlerini tamamlayan insanlar, gitmeden önce yerlere kapanmak, dua etmek için buraya çıkıyorlar. Bense mihraba yakın bir sütuna dayanmış, onları seyrediyorum.

Önce bir Kazak subay geliyor. Tam bir asker. Mihrabın arkasında duran Kalver'i, İsa'nın haçının konduğu kayayı öpmek için dizleri üzerinde sürünüyor.

Onun ardından, kim bilir hangi ülkeden gelmiş kadınlar, elleri havada, avuçları açık, gözlerinde yaşlarla, bilmediğim bir dilde, daha önce görmediğim bir şekilde dua ediyorlar.

Daha sonra zavallı yaşlı bir kadın yaklaşıyor, alçak gönüllü tavırlarla ve sessizce. Önce uzakta diz çöküyor, çekinir gibi. Pelerininin cebinden İncil, gözlük ve mum çıkarıyor. Eski usulde selam verdikten sonra mumu yakıp yaklaşıyor. Diz çöküp dua etmeye başlıyor.

Mihrabın önü bazen boş kalıyor. O zaman arkamdaki hafif hıçkırık seslerini duyabiliyorum.

Ve yenileri geliyor, tekrar tekrar. Aynı alçak gönüllülükle, aynı imanla...

Bu kutsal kilise, yapılan ayinlerin içtenliği konusunda şüpheler bulunsa bile, kafası belli düşünceler ve gö-

revlerle dolu kişilerin gelip ağlayabilecekleri, sözle anlatılamayacak kadar güzel bir yer. Eğer İsa, burada secde edip dua edenleri görüyorsa, yapılan şekilsel hataları önemsemese gerek. Önemli olan, insanların imanla ve sevgiyle onun çektiği acılar anısına bu kayaya gelmeleri.

Ah! Ona inananlar, ona hayran olanlar, anlamadan da olsa doğru yolu seçmişler... Onlardan daha bilgili, daha ileri görüşlü olanlar için aynı şeyi yapmak pek de zor olmasa gerek; onlar gibi basit olmadan, onlar gibi yapabilmek... Ama eğitimli birinin, tekrar basit ve sade bir insan haline dönmesi ne yazık ki olanaksız!. Bu eski batıl inançlar, hâlâ saygı gösterilen bu semboller İsa'dan kalma adetler değil, bizden önce var olmuş olan kuşakların bize mirası. Bu boş şeyler, İsa'ya karşı delil oluşturmaz. Eski yazılı belgeleri inceleyenler için hâlâ anlaşılmaz şeyler var. Buna karşılık, bunca bilinmezin arasında bir umut, hâlâ varlığını sürdürebiliyor. Ah! Dar görüşlü mantığının oluşturduğu tezatlarla yetinip bu bilinmezliğin içinde aklınca sonuçlar çıkarmaya kalkışanlar, ancak kendini beğenmiş, şımarık insanlar arasında bulunabilir.

İncil'in bahsetmediği sonsuz bir uzay ve başka dünyalar var... Ve tanrının dünyadan başka bir yerle ilgilenmediği, bizler gibi küçük yaratıklarla vaktini geçirdiği hipotezinin kabul edilmesi durumunda bile, cevaplanmamış bir takım sorular kalıyor. Öncelikle yaradılıştan bu yana biriken insan ruhları ve sonra bizlerden daha aşağıda kabul ettiğimiz ama sınırlarını tam olarak tanımlayamadığımız, hayvan diye adlandırdığımız ikinci sınıf ruhlar.

Acı ve ölüm, her ikisinin de var olması gerektiği sonuca ulaşıyoruz, tıpkı ruhumuzu denemek için kullanılan mihenk taşları[86] gibi; onlar olmadan, ilahi af da olmaz.

İsa'nın bizleri günahlardan kurtarmak için çektiği acılar, aklımızın daha da karışmasına neden oluyor. Bu konudaki ciddi sözler Ömer camiinin duvarında yazan yazılar, içimdeki şüphelere bir formül gibi çözüm getiriyor: "Allah bir şeyin olmasını istediğinde, yalnızca 'Olsun' demesi yeter, o şey olur." Ama İsa, – (ah! bu söyleyeceklerimi çoğu insan, dine aykırı bir davranış olarak görecek) – o İsa ki bir insan olarak, kendi devrinin bir insanı olarak, Mesih olarak, Doğunun eski felsefesiyle karışmış fikirlerin ve kendinden önceki kutsal kitapların sembolik görüntüsü altındaydı. Ve kitaplar, onun kendi hakkında söylediklerini aktarırken, bizi aydınlatmak yerine daha da karanlığa itti. Onun görevi, sonsuz bilinmezliğin üzerindeki örtüyü kaldırıp bize her şeyi ve nedenlerini göstermek değildi. Yalnızca insanlara bir parça ışık vermek, ölümden sonraki yaşama hazırlanmak için dünyada geçen belirli süre içinde yapılması gerekenleri anlatmaktı. Kendi varlığımızın bile nedenini çözemezken, Tanrıyı anlamamızın veya anlamamamızın ne önemi var? Bunca karmaşık görüntünün altında sevgi ve yaşam parıldamaya devam ediyor!

Küçük dünyamızda 'sevgi' sözcüğünü son derece kesin bir dille yalnız İsa söyleyemeye cesaret edebildi. Onun sembolü bizi bu söz ile aydınlatıyor. Bizden sevgi-

[86] Mihenk taşı: Altın veya gümüşe sürerek kalitesini anlamaya yarayan taş.

yi alırlarsa geriye hiç bir şey kalmaz. Her şey karanlığa gömülür, bilinçsiz hareketler oluşur, hayvandan farkı kalmayan insanın, yok olmaya doğru yürüyüşü başlar... Yaşamı boyunca gerçek sevgiyi en az bir kere tanımış olanlar, bu söylediklerime karşı çıkmayacaklardır. Ben, en zor ve sorumluluğu en yüksek olan sevgiden bahsediyorum: bir anneye, bir evlada, bir kardeşe duyulan sevgiden. Bunu bilmeyenler, duygusuz olanlar, utanmazlar, kendini büyük görenler için bu söylediklerim anlaşılmaz gelecektir...

* * *

Gözyaşlarıyla taşların ıslandığı, yüzyıllardır edilen dualarla havanın ağırlaştığı bu kilisede, yüzlerce kere aklımdan geçmiş olan düşünceler bugün geri geliyor... Ama buraya gelen diğerlerinin yaptığı gibi tanrıyı anlamadan tapabilmek için, -ki onlar da bu dünyanın ağırbaşlı, mantıklı insanları,- içgüdüsel bir arzu duymak gerekiyor. Bende ise artık böyle bir arzudan eser yok...

Arkamda bir ses duyuyorum, bir şey yerdeki mermere çarpıyor: diz çökmüş, beyaz saçlı, alnını yere vuran yaşlı bir adam. Sonra elleri kavuşmuş durumda birden ayağa kalkıyor. Çukur yanaklarından yaşlar akmakta. İri gözlerinde, güven ve ilahi mutluluk okunuyor. Bitmiş biri, topraklı bir yüz. Ölümünün yakın olduğu belli. Ama kupkuru kalmış bu çirkin ihtiyarın yüzünde, şu anda, bir zafer mutluluğu okunuyor. Kaçınılmaz son saati yaklaşmakta, ama bitmiş vücuduna rağmen kendini mutlu eden ebedi bir şeylere tutunabilmiş. Bir büyük-

baba olarak bu dünyayı terk etmek üzereyken, yukarda bir yerde, oğullarını bulacağını, kıvırcık saçlı torunlarının başlarını okşayacağını hissetmekte... Ah! iman, şükredilecek güzel iman!... "Şahane bir hayal olduğu doğru ama bu yararsız şey, akıllardan silinmeli" diyenler, acılarımıza çare olan ilaçların, ölüme engel olamadığı gerekçesiyle kullanılmaması gerektiğini savunanlara benziyor.

Ve demin dinlediğim bir duanın kandırıcı etkisinin yavaşça içime sızmakta olduğunu hissediyorum... Oysa ki ben, bu güzel hayallerin artık beni terk etmekte olduğunu sanıyordum!...

Dün gece Gethsemani'de tek başıma bir arayış içindeyken, hâlâ çok kibirliydim. Şimdi, tanrıya yakarmakta olan bu insanların arasında, kendi sefil yerimi daha iyi anlıyorum. Tanrı huzurunda herkes eşit olduğuna göre benim onlardan fazla hiç bir şeyim yok. Ve yarın, dünya yaşamım toz olup gidecek. Birkaç gün gibi hızla geçecek senelerin ardından, bu yaşlı adamdan farkım kalmayacak.

Ah! Ölüm vakti yaklaşırken onun gibi dua etmek, diğerleri gibi, hepsi gibi dua etmek, kendimi onlar gibi bu taşların üzerine atıp, vücudumu parçalarcasına tapınmak istiyorum.

Ama insanların dua ettiği bu yerde altın ikonalarda resmi olan İsa, bana çocukken anlatılan İsa'dan çok farklı. Tanrıya yapılan bu gösterişli tapınmalar, diz üzerine çöküp kendini yerden yere atmalar, benim devrimin insanına uygun davranışlar değil. Yüzyıllar boyunca

hıçkırıkların durmadığı bu Kutsal-Mezar kilisesinde bile modern bir duygu bana engel olup hareketsizleştiriyor.

Buna rağmen beni şaşırtan bir şey oluyor!... Beklemediğim bir şey, direnmem olanaksız; bir sütunun arkasına saklanıyorum ve işte ben de ağlıyorum; varlığımın yanlış yollara saptığı sürede, aklımı çelen bunca boş komediler ve uzun süren sıkıntılar nedeniyle biriken gözyaşlarım sonunda boşalıyor. İnsan nasıl dua edebilirse öyle dua ediyor ve ben de bundan iyisini yapamıyorum. Ayakta ve sütunun arkasına saklanmış olmama rağmen, ruhum, yanı başımda tapınmakta olan yaşlı adam gibi secde ediyor, demin dizleri üzerine çöküp taşları öpen asker gibi yerlerde sürünüyor. İsa! Ah! İnsanlar ne yaparsa yapsın, ne söylerse söylesin, hâlâ yegâne ve anlaşılmaz kalıyor. Onun çarmıhtaki hâlini tasvir eden bir resim göründüğünde, ismi anıldığında, her şey değişip huzura kavuşuyor, kimsede kinden eser kalmıyor ve geçici zevklerden uzaklaşıp temizlenmek arzusu doğuyor. Bir araya gelmiş iki tahta parçası önünde kibirli ve katı kalpler bile alçak gönüllü olup merhamet duyuyor. Onun hiçbir şeyle kıyaslanamayacak hayali ve ebedi anıları canlanıyor. Umulmaz teselliler verip daima affediyor.

Şu anda bana ne kadar garip görünse de, benim ardımdan Kutsal-Mezar'a gelecek olan tanımadığım kardeşlerime cesaretle şu sözleri söylemek isterdim: siz de O'nu arayın; bulmayı deneyin... Zira O'nun dışında gerçek bir şey yok bu dünyada! Madem ki O her yerde var, bulmak için Kudüs'e haç ziyareti yapmanız şart değil. Hem belki benden daha başarılı olursunuz...

Ve zaten şükrediyorum ki şu kısa zaman içersinde, O'nun hayalinin önderliğinde, derin ve olağanüstü umudu ben de bulmak üzereyim.

Yarın yeniden kaybedip karanlık bir boşluğa doğru tekrar sürüklenmeye başlayana kadar...

SON